

ՀԵՉԱԿ

1894

Ճանաչում ես արդեօք քո որդուդ, օ Հայաստան. ճանաչում ես արդեօք քո հայ ստրկիդ, օ սուլթան: Նա այլ եւ ուրիշ է, բոլորովին ուրիշ: Նրա մէջ այլ եւ չը կայ դեռ հազիւ երկու-երեք տարի առաջ անգամ ունեցած մահացուցիչ խլովածիւնը դէպի իր սեփական տանջանքները: Նրա մէջ այլ եւս չը կայ նախկին ստրկական երկչոտութիւնը: Ամեն բան նրանում փոխվել է, ստացել է ուրիշ կերպարանք — միտքը, զգացումը, ձգտումը, իղձը: Այժմ նա մէկ էակ է՝ գիտակ իր դրութեան, զգացող իր անկումը, մտածող իր ապագայի վրա, ձգտող դէպի բարօրութիւն: Նա կրել է հոգեկան մի հիմնական փոփոխութիւն: Նա դարձել է այն, ինչպէս նրա մասին եւրազում էին դեռ սրանից հազիւ հինգ-վեց տարի առաջ մեր Պատկանեաններն ու Բաֆֆինները: Եւրազում . . . այո՛, եւ այդ երազն այսօր իրականութիւն է: Տեսէք այդ «աղուամազ մշեցին» այդ «գանգատվող մշակը», այդ «ստրկացած խաւար Հայաստանցին», եւ դարձեալ այն միւսը, որ Հայաստանի դաշտերն իր ախ ու վախով էր միայն լցնում եւ վիզը ծռում ու մէջքը դէմ դնում մի վայրենի զապլիէի խարազանի տակ, — տեսէք. նա այժմ մէկ «առոյգ կտրիճ» է, մէկ «ինքնաճանաչ մարդ» է. աւելի եւս — մարտնչող է, զինւոր է, մարտնչող իր աղատութեան համար, զինւոր իր պատմական վսեմ դատի: Ճանաչում ես արդեօք քո որդուդ, օ Հայաստան. ճանաչում ես արդեօք քո ստրկիդ, օ սուլթան. . . Տեսէք միւս կողմից այն կրթված երիտասարդին, այն ծպտեալ գրագէտին, այն անյայտ ուսուցչին եւ այլն — մի շարք անձնուէր անհատներ, — դրանք, որ այժմ համարձակ անցել են ժողովրդային ամբոխի գլուխը. դրանք, որ մտել են նրա շրջանում, ապրում են նրա կենքով, եղբայր են նրա հետ, գործում են՝ նրան առաջնորդելով. . . Մէկ ամբողջ գեղեցիկ պլէադ (pléiade) ժողովրդային շահերի ծառայողների, որ գիտէ գործել, արհամարհել ամեն արհաւիրք, զոհել սեփական կեանք, մեռնել, մեռնել Զաքարեանցների նման. . . Ճանաչում ես արդեօք քո որդուդ, օ Հայաստան. ճանաչում ես արդեօք քո ստրկիդ, օ սուլթան. . .

Եւ սակայն որքան տանջանք, որքան չարչարանք,

որքան աշխատանք, աշխատանք յարատեւ, դժուար, խիստ դժուար, եւ որքան զոհեր, զոհեր բանտերում, զոհեր կլուներում, զոհեր կախաղանի վրա. . . Եւ այդպիսի գնով է միայն, այդպիսի ծանր, երբեմն անդարմանելի կորուստներով է, որ այսօր Հայաստանը չէ կարողանում ճանաչել իր դեռ երեկ հոգեպէս մեռած որդուն, որ այսօր սուլթանի վորութեան դէմ փայլում է նրա երեկւոյ ստրկի դաշոյնը: Հնչակեան Վուսահցութիւնը, որ նախաձեռնեց այդ մեծ կռիւն եւ որ այս չորս տարւայ ընթացքում կրեց այդ կուռում այնքան սոսկալի, երբեմն անփոխարինելի կորուստներ, — նա կարող է այժմ իր թափած բոլոր ջանքերը մինչեւ մի յայտնի աստիճան վարձատրված համարել եւ բաց ճակատով ասել թէ իր գործերն են, որ այսօր ամբողջ Հայաստանի ժողովրդին արթնացրին, ոտքի դրին, մի շարք փայլուն կռիւներով եւ յեղափոխական այլ գործողութիւններով ցնցեցին ամբողջ հայ ժողովրդին աշխարհիս մի ծայրից մինչեւ միւսը եւ եւրոպական միջազգային քաղաքականութեան սեղանի վրա այրող ու շուտափոյթ լուծման կարօտ հարց դարձրին հայկական ինդիքը: Մասնաւորապէս այս անցած վերջին տարին խիստ տաղնապալից էր: Յեղափոխականի եռանդն այդ տարին կրկնապատկեցաւ, նրա գործունէութիւնը ստացաւ աւելի զղային, աւելի վճռական եւ աւելի յարձակողական կերպարանք: Ամբողջ տարին յեղափոխականի գործունէութիւնը բորբոքված էր լաւաւ պէս: Ասպատակային խմբերն, այդ լեռնային արծիւները, իրանց աջող գործերով շիտթութեան մէջ էին գըցում կառավարութեան: Քաղաքային յեղափոխական կազմակերպութիւնների ընդարձակ ոյժի ու ծաւալի պարզ ապացոյց եղաւ Գաղատիայի մեծ դատավարութիւնը, եւ իր դատավճիռների խստութիւնն արգարացընելու համար՝ Բ. Գուռն ինքը ստիպված էր Հնչակեան ոյժերի այդ ընդարձակ ծաւալն առաջ բերելու իբրեւ առարկութիւն եւ կախաղան հանելու հինգ Հնչակեանների: Բայց հազիւ աւարտած Գաղատիայի «դատավարութիւնը», առաջ եկան Սասնոյ ապստամբական շարժումները, որ տեւում են մինչեւ այժմ, ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը մեր ներկայ համարում ղետեղված Տարօնի վերին աստիճանի կարեւոր տեղեկագրից: Եւ մինչդեռ Մշոյ Գաշտը, Խընուսի կողմերը, Երզնկայի կողմերն անընդհատ խլրտումների ու տագնապի մէջ էին. եւ մինչդեռ տակաւին չէր պա-

ղեկ քաջ Սասունցու հրացանն իր գնտակի տաքութիւնից, — յանկարծ պայթեցաւ Մարզուանի հերոսական կռիւը, Սեբաստիայի, Ամասիայի, Սամսոնի կողմերի յեղափոխական տաքնապը և ապա տարին աւարտ ստացաւ Եօղլատի հայ յեղափոխականի ռէվօլվերի ձայնով: Ատաղի էր յեղափոխականի ընթացքը կառավարութեան դէմ. աւելի եւս կատաղի էր այս վերջինի գործադրած խստութիւնները, հալածանքները, դատավճիռները, ընդհանուր խելակորոյս ընթացքը: Մեր թշնամին այլ եւս քնած չէր, բայց իրան խորհրդատու ունենալով միայն իր բռնապետական ոգին ու կուրացած միտքը, նա իր խստութիւններով աւելի ու աւելի էր բրդուում հայերին առհասարակ և մասնաւորապէս յեղափոխականներին: Եւ արդեօք նոյն ինքն այդ կառավարութիւնը չէր, որ Գում-Գափուի դէպքից յետոյ զաւեշտական պարծանքով փող էր փչում ամեն կողմ, թէ հայ յեղափոխականներ չը կան, յմի քանի սրիկաներ են միայն, որ աղմուկ են հանում: Եւ սակայն այդ անմիտ պարծանքը չը խանգարեց, որ նա շարունակէր անընդհատ ձերբակալութիւններ անել ու ամեն կերպ հալածել, եւ այդ բռնութիւններն ու հալածանքներն էլ իրանց կողմից չը խանգարեցին — այլ և նպաստեցին — այն երեւոյթին, որ յեղափոխական շարժումն ընդունեց աւելի ու աւելի ընդարձակ, հանրական կերպարանք: Այսօր այդ շարժումը եկաւ հասաւ այնպիսի ծաւալի, որ Հայաստանի ամեն-մի գիւղում, ամեն-մի քաղաքում կառավարութիւնը հարկաւոր է համարում յեղափոխական փնտուել և գտնել զօրքեր ուղարկել աջ ու ձախ ապստամբների դէմ, մէկ անկիւն չը տեսնել ուր յեղափոխական կայծը թափանցած չը լինի: Անմիտ. ինչ է ուղում և ինչ կարող է նա անել այսուհետեւ, ա յ ս ու չ է տ ե լ, երբ մէկ ամբողջ ժողովուրդ է արդէն ընդհանուր կերպով յայտնրվում յեղափոխական... Ատորեկ — այդ կարող է, բայց ամենքին արդեօք կարելի է և մինչև երբ... հայկական վիշապի իւրաքանչիւր կտրված գլխի տեղ եօթն է բուսնում մէկից... Օ՜ կալիգուլա, ո՛ւր է քո ստուերդ, որի տեղը կուղէր լինել այժմ սուլթանը՝ բացականչելու համար, թէ ինչո՞ւ ամբողջ հայ ժողովուրդը մի գլուխ չունի, որ միանգամից կտրէր...

Եւ ներկայ տարին սկսվում է վերին աստիճանի խորհրդաւոր հանգամանքներում յեղափոխական գործի համար: Այժմ մենք գտնվում ենք կուլի ամինատաք բոպէում: Այժմ է, որ մենք պէտք է ցոյց տանք մեր յեղափոխական համոզման ամբողջ ոյժը, մեր գործնական աշաղթութիւնը, մեր գործունէութեան եռանդը, յարատեւութիւնը: Ամբողջ մի ժողովուրդ մեզ է նայում և մեզ հետեւում: Այդ ժողովուրդը պատերազմի դաշտում է գտնվում՝ գլխից մինչև ոտք շաղախված իր սեփական արիւնով իր թշնամու արիւնով էր: Վայրենի դաղան-

ները, որոնց ձեռքն է գտնվում մեր երկրի քաղաքական իշխանութիւնը, որսորդական շան պէս դիտում են մեր իւրաքանչիւր քայլն ու շարժումը: Նրանք կանգնած են պահակ իրանց բռնութեան, կանգնեք միշտ մենք էլ պահակ մեր դատին, հայ ժողովրդային դատին: Ստրկութեան սաւանը, որի մէջ ահա դարերով փաթաթված ենք եղել, արդէն սկսել է ծակծկվել, պատառ-պատառ լինել ու փալատ դառնալ մեր թշնամու գնդակների ու թրերի հարուածներէ: Որպէս ամեն-մէկ ապստամբ ժողովուրդ, մենք էլ աւելի մեր նահատակութեամբ է, որ պէտք է հասնենք մեր նպատակին, քան բացարձակ պատերազմական յաղթութեամբ: Յեղափոխական կարմիր դրօշակը, որ այսօր ծածանվում է հայ ժողովրդի ձեռքին, արդէն ծակծկված է թշնամու գնտակներով և այդ դրօշակի վրա հայ յեղափոխականի արիւնով այլ ևս անընթեղ կերպով արձանագրված է նրա փառքը և ժողովրդի ազատութիւնը: Եւ այն պառաւ Պայլը, թիւրք կառավարութիւնը, որ այսօր աւելի մեծ փափագով կուղէր խորամանկ աղուէս լինել հայ յեղափոխական շարժման վերաբերութեամբ, քան Պայլ, ինչպէս նրան բնութիւնն է ստեղծել — այդ Պայլը եթէ չը պատառվէ մեր դաշոյնի հարուածներից, նա պէտք է ծայթէ մեր արիւնը չսփառանց առատ խումբուց: Եւ այն, ինչ որ այժմ պէտք է ամեն-մի հայի անխախտ համոզումը լինի, դա այն է, որ յեղափոխական շարժումներով դէպի մեր նպատակը տանող ուղիի կէսին հասել ենք և փորձել յետ դառնալ այդ անցած ուղին, այսինքն չը շարունակել գործել նշանակում է արժանանալ Ղուլտի կնոջ բաղդին: Գա, հայի անխախտ համոզումը, պէտք է լինի այն եւս, թէ, կասե՞ք բացարձակ, այսուհետեւ մեզ սպասում են աւելի մեծ արհաւիրքներ և թէ մեր փրկութիւնը կայանում է մեր անընդհատ առաջ ընթանալու մէջ, թողնելով մեր ետեւը դիակների կոյտեր: Իմանա՞նք այժմ, թէ արժանաւոր յՀամիտիէ՞ի արժանաւոր բռնակալի թագը մեր նկատմամբ այլ եւս դարձել է մի կրակէ օղակ, որ շարունակ այրում է նրա ճակատը: Այդ օղակը, որ մեր ստրկութեան օղակն է, մենք այն կը փչենք, մենք պէտք է այն փչենք:

Թ Վ Ե Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ի

ՆԱԽԱԿՆԵՐ ԹԻՒՐԿՆԵՐԻ

ԿԻԼԻԿԻԱՆ.

*** 28 դեկտեմբեր, 1893.

Մեր գլխաւոր սուլթանի, որի քիթը առատ է, ոչ թէ դուրս, իր սիրեցեալ հայ ազգի համար տուած չար հրամանները կը գործադրուին ամբողջ Վիլիէի մէջ: Ահա այդ գլխութեան հետեւանքների համառօտ ամփոփումը, որ կատարուել է վերջին ամիսներս Մարաշի կողմերը:

1) Ասիէ երեք-չորս ամիս առաջ, 16-17 տարեկան հայ պատանի մը այգին դնացած ատեն, երկու մահմետական պատանին բռնելով կը բռնաբարեն եւ ամենախայտառակ վիճակի կը թողուն զայն ճանապարհի վրայ մարած: Պատանին ծնողքը այս դժբաղդ արկածի համար կը բողբեն կառավարութեան: Կառավարութեան պաշտօնեաները, կաշառուելով յիշեալ սրիկայ տաճիկներէն, ծնողաց բողբը շան հաջիւնի տեղ անգամ չընդունուիր: Տաճիկները, այդ արթով ճակատաբաց կը թափառին, երրորդը, չորրորդը գործադրելու քաջալերութեամբ:

2) Ղարաձեալ 2 ամիս առաջ հայ-բողոքականաց վարժարանի աշակերտներէն, 16 տարեկան գեղեցկագէտ մի պատանի գերեզմանոցէն անցած պահուն, երեք հատ տաճիկ սրիկաներ բռնելով զայն կանաչատուն ու կը բռնաբարեն: Մահմետական վիճակի մէջ, խայտառակաբար գետին թողով պատանին, սրիկաները կը մեկնին: Կառավարութեան բողոքագիր կը տրուի. ականատես վիճակներ ալ կան. դեռ մէկ որոշում տրուած չէ. չը տրուելուն ալ կասկած չունենք. դա ալ սուլթանի գութն է, պիտի ասէր խորէն պատրիարքը:

3) Ղարաձեալ մէկ ու կէս ամիս առաջ Մարաշի մերձակայ Պուսուք ասած գիւղի մէջ իրիկուան դէմ երկամեայ գեղանի հայ հարս մը ջուր առնելու համար աղբիւր կերթայ. այդ աղբիւրի մօտ գտնուած տաճիկ տան երիտասարդները իսկոյն կնոջ բռնելով նորս կը տանին: Կնոջ ուշանալուն պատճառաւ, նորս ամուսինն ու մայրը կը կասկածին եւ կը սկսին փնտռել նորան դէս ու դէն, եւ կը հարցունեն այդ տաճիկ տունը, բայց անօգուտ: Միայն այդ տանը մէջ լինելը կասկածուելով վարպետութեամբ ուրիշ հարս մը կուղարկեն այդտեղ: Այդ առթով, առեւանգուած հայ հարսը կը սկսի պոռալ, պոռալով եւ խնդրել որ իսկոյն իրեն ազատեն: Միայն տաճիկները նոյն վայրկենին նորեկ կինը կը գլտորեն դուրս կը հանեն: Խնդրել իսկոյն կը բողբեն Մարաշի Միւթէսարըֆին. ինչքան ալ շատ աշխատեցան այդ բանին, անօգուտ մնաց, եւ դեռ կնոջ ինչ վիճակի եւ ուր լինելը չը գիտցուիր:

4) Մի քանի օր առաջ Մարաշի մէջ տաճիկ մը, իր գրացիի հայ հարսին ագթով մը իր տանը մտնելը տեսնելով, նորան չարաչար կը բռնաբարեն: Այդ լուրերից յետոյ կնոջ անվարտիք, իր խայտառակութեան մէջ դուրս կը ձգէ: Յիշեալ խնդր ամուսինն բողբել կուզէ կառավարութեան. բայց տաճիկը աւելի մեծ չարքներ սպառնալով հայուն, խնդիրը կը մնայ երեսի վրայ:

5) Մէկ-երկու շաբաթ առաջ քաղաքին մէջ հայ մատաղատի մէկ օրիորդ, բաղնիքէն ելնելով տուն գնացած ատեն, բաղնիքի մօտ տաճիկ մը օրիորդը բռնելով կուզէ բռնի արտուի մը մէջ խոթել. օրիորդը կը սկսի պոռալ: Բարեպատեհ լինելով բաղնիքը շատ մօտ կը լինի, կիներ բազմութեամբ դուրս կը խուժեն այդ ձայնին վրայ եւ կսկսին օգնութիւն պոռալ: Տաճիկն, աղջկան ուշաթափ գետին ձգելով մի կողմ կը քաշուէ:

6) Քանի մը ամիս առաջ Մարաշի մերձ գիւղի մը մէջ մահմետական սրիկաներ հայ-բողոքական մէկ երիտասարդի բռնի տանելով կը թլիստեն: Խնդիրը կը հասցընեն կառավարութեան. պատանին կրկին-կրկին իր քրիստոնեայ լինելը կը խոստովանի ու կը խնդրէ: Տաճիկներ

ըն այդ գաղանային բնթացքին համար ումի պստիժ չը տրուելով կը ճամբուի աղատ:

7) Երեք շաբաթ առաջ Մարաշի հայ-բողոքական հասարակութենէն մէկ ընտանիք՝ կլայեղաբործութեան համար, Մարաշի մօտ Օրչան ասած գիւղի մէջ կաշխատի: Այն գիւղացի տաճիկ կիներէն մէկը գալով իրենց տանեւ մէկամեայ աղջկան համար կասէ, «Թող ձեր աղջիկն հետս գայ եւ ձեր տուած մէկ աման ոսկն առնէ»: Աղջկան մայրն եւ ուրիշներ բնաւ չը կասկածելով աղջկան կը պատուիրեն երթալ բերել որովհետեւ 20 տարուց ի վեր այնտեղ աշխատելով եղբօր ու քրոջ պէս կը վարուին իրար հետ: Աղջկայ ուշանալուն պատճառաւ ծնողքը կը փնտռէ նորան. ամեն կողմ փնտռելէ եւ սաստիկ յոգնելէ յետոյ, ոչինչ օգուտ դուրս չը գար: Իրիկուն կը լինի աղջիկը չը գար, բայց կիմացուի, որ աղջիկը վարպետութեամբ տարուած եւ տանող կնկայ եղբայրն ալ չը կայ: Երկար անօգուտ փնտռելէ յետոյ իսկոյն Մարաշի կառավարութեան կը բողբեն եւ շատ դժուարութեամբ, աղջկայ առեւանգութիւնէն ճիշդ երկու շաբաթ վերջ, ոստիկանութեան միջոցով աղջիկն ու տղան Մարաշ կը բերուին: Բայց ինչ օգուտ, որ դեռ լեւրան վրայ, տանեւ մէկամեայ մանուկի մը կուսութիւնը լլկուած է տաճիկ կողմէն եւ աղջիկն ալ երկու շաբաթի մէջ՝ բռնութեան ներքեւ սորվել է մի թուլակի պէս կրկնել «ես ճշմարիտ կրօնն ընդունեցի»: Աղջիկը շիտակ հաղարապետին տունը տարուելով, այնտեղ պէտք եղած հրահանգը կը տան եւ կէսօրուայ ատենները տաճիկ կիներին հետ կառավարութեան սարայը կը տանին: Վերջը կը կանչեն նաեւ աղջկայ թաղի պատուելին, կը բօնաւորը, որպէսզի աղջկան խրատէ: Կրօնաւորը սարայ մտած ատեն, լիբը կը լինի հանդիսատես քրիստոնեաներով ու տաճիկներով: Այդ միջոցին աղջկայ ծնողքն ու աղբաւանները կը ցանկան նորա երեսը տեսնել. բայց «Սարայը պատմայամը կելտինիլ» — սարայը կոխելու եկած էր — ասելով աղջկայ ծնողներին եւ միւս քրիստոնիաներին սանդուխէն վար կը գլտորեն եւ բոլորն ալ դուրս կը հանեն սարայէն: Վերջապէս 10 վայրկեանի խռովութենէ յետոյ, միւթէսարիֆը կը կանչէ կրօնաւորին եւ կը պատուիրէ երթալ քանի մը վայրկեան խրատել: Կրօնաւորը փաշային «տէրս, այսպիսի վիճակի մը մէջ ինչպէս կարելի է խրատել. գոնէ աղջկան պէտք է յանձնել իր ծնողաց կամ մեզ, որպէսզի երկու օրուայ մէջ պէտք եղածը խրատենք» ասելով բանիցս կը կրկնէ, բայց անլըսելի մնալով մի քանի վայրկեան միայն միջոց կը տրուի իրեն: Վերջապէս կրօնաւորը, գրեթէ բռնի մի սենեակ առաջնորդուելով, աղջիկն հոն կը բերեն, բայց չեն ուզեր դուռը դոցալ տալ: Կրօնաւորը կը փափաքի, որ աղջիկն իր դէմը նստի որ կարողանայ խրատները լսել. բայց հաղարապետը գոնէն նայելով կը հրամայէ աղջկան դռան մօտ նստել. աղջիկը կը հնազանդի հրամանին: Կրօնաւորը, իր խրատի միջոցին կրստիպուի չորս անգամ դուրս ելնել քանի որ դուռը կը բանան ու կը գոցեն ու իրեն առիթ չեն տար խօսելու: Աղջիկը թուլակի պէս կը կրկնէ իրեն տրուած հրահանգը եւ «պէն գըղ տէյիլ իմ, ամբաթ իմ» — ես աղջիկ չեմ, կին եմ — կըսէ ու կուլայ: Կրօնաւորը կըստիպուի դուրս ելնել փաշայի եւ ուրիշների խնդրին համար իրեն ուղղուած հար-

ցին կը պատասխանէ, թէ, աղջկան կուսութիւնը լլկուած է, ինքը կուլայ ու չգիտէ իր խօսքերն իր շուարած վիճակին մէջ, ինքը ժամանակ չէ ունեցեր և ոչ ալ թոյլ են տուեր խրատելու, աղջիկը 11 տարեկան լինելով, խաւաճակութեան բնական ու օրինական տարիքը չունի իր կամքն արտայայտելու՝ կրկին ու կրկին կըսէ, որով խնդիրը նոյն օր կը յետաձգուի: Յաջորդ օրը աղջկայ հայրն իր կողմէն, եւ բողոքական կրօնաւորն իր կողմէն խիստ երկար աղերսագրեր կը մատուցանեն, կըստուգեն նորա 11 տարեկան լինելը եկեղեցու տոմարով: Կը յայտնէ կրօնաւորն ալ փաշային եւ ուրիշ պաշտօնեաների այդ ընթացքի մարդկութեան ու բնութեան խիստ հակառակ լինելը: Փաշան, նորա հետ իր սրիկաների խումբը այդ մասին համաձայն կը յայտնուին և կը յուսադրեն կրօնաւորին, որ իրաւունքը պէտք է ճիշդ կողմը որոշեն: Բայց ախտոս, որ գիշերանց աղջիկն ու տղան, երեք ոստիկանի հսկողութեամբ, կուղարկեն իրենց տեղը: Այսպէս ոչ միայն չարագործը չը պատժուիր, այլ կառավարութեան պաշտպանութիւնը կը վայելէ և վարձատրութիւններ ալ կըստանայ: Եւ ի՞նչ գեղեցիկ, տղան, որին զինւորութեան քուէն ելած էր, կազատի այդ տաժանելի և տաճկաց համար սաստիկ խորշի ծառայութենէ, ահա միջոց մը, որ Մուհամմետը, մեծ մարգարէն, մոռացեր էր քարոզել իր Ղօրանի մէջ: Արաբիոյ խորը, տաճիկ արտաբորբոք ու վախճան Մուհամմետն ասել է՝ «Քրիստոնէի աղջիկն առեւանգողն ու նորան մահմետականացնողն ոգին իր ձէննէն ձեռք կը լինի. այդ ընթացքը սէփապ (բարիք) է, մարդ գոռաքէն կազատէ»: Իսկ քաղաքակրթութեան 19րդ դարու վերջերը, լուսաւորեալ Եւրոպայի բնութեան մեր բարեխնամ չաւուշը — Կեսարիայի դէպքի առթիւ օնպաշտութիւնից, չափուշութեան բարձրացաւ — կը յաւելու եւ կը գործադրէ — «Քրիստոնէի աղջիկն առեւանգողը զինւորութիւնէ կազատի»: Շատ սիրուն ու վարպետ միջոց, որ սովորեալ կը պահէ իր համակրութիւնն ու գահճը տաճիկ տաժանութեան վրայ:

Հիմակ բոլոր գիւղերի և այս քաղաքի քաղաքականութիւնն այս է. — Քրիստոնէի մը աղջիկը 100 ոսկի կարժէ. ամէն մարդ լաւը թող զատէ ու առնէ. —

Հայրը կը բողոքէ, աղերսագիր կը մատուցանէ կառավարութեան, որն իրան բռնի դուրս կը վռնտէ:

8) Ոյն դէպքէն մի քանի օր վերջ՝ Մարաշի մէկ ու կէս ժամ՝ մօտ մի վայրի մէջ, աւելի նողկալի մի դէպք կը պատահէ: Հայ բողոքական ընտանիք իր արտի մէջ ցանք ըրած ատեն, 15ի չափ տաճիկ սրիկաներ կը յարձակին իրենց վրայ. երիկ մարդը ծառին կոպելով՝ սաստիկ կը ծեծեն և նորա 17 տարեկան աղջիկը դաշոյնով կը վիրաւորեն. բայց ինչպէս որ է, սրտոտ աղջիկը կը յաջողի փախլիլ ոճրագործների ձեռքէն, արիւնլուայ կը հասնի քաղաք: Այդ որսի փախուստէն յետոյ, սրիկաները կը բռնեն մարդու միւս 15 ամեայ աղջիկը որ բռնաբարեն. այդ զարհուրելի արհաւիրքի առաջ, մայր և աղջիկ իրար կը փարին արտասուելով: Բայց այդ մարդակերպ, երկոտանի գազանները, ամենեւին խղճահարութիւն չողգալով մօր և աղջկայ ոտէն կը բռնեն և 20 վարկենի տեղ կը քաշկուտեն, այնպէս որ այդ քարերի և փուշերի բոլոր իրենց զգեստները բզիկ-բզիկ կը լինի և ձեռքերնին արիւնլուայ: Հասնելով մէկ ապա-

հով տեղ, սրիկաներէն չորսը կոյս աղջկան չարաչար կը լլկեն թէ բնական և թէ անբնական կերպով. իսկ երկուսը նոյն եղանակներով կը լլկեն մայրը: Երկուսին ալ մահամերձ աստիճանի խայտառակելէն յետոյ, իրենց վրայ եղածներն ալ կը կողոպտեն ու կը մեկնին: Այդ սրիկաները երբէք չեն ունեցած պատճառ այդ չարագործութիւններն ընելու նոցա վրայ. ընդհակառակը միշտ այդ հայ ընտանիքի տան մէջ կերակրուողներ են եղեր. պատճառը. — պատճառը իրենց հայ և քրիստոնեայ լինելն է: Այս դէպքը տեղի ունենալով շաբաթ իրիկուն, կիրակի օրը չորսին ալ կը փոխադրեն տուն: Իսկապէս այս չորսին միատեղ՝ այդ ծանր դրութեան մէջ պառկած տեսնելը սաստիկ արհաւիրք կը պատճառէր. մանաւանդ 15 ամեայ աղջիկը, որի դէմքը գունատած, մեռելատիպ և դեռ այդ վիճակի մէջ լինելով, օր ըստ օրէ կուռչի իր փորը: Այս դէպքը սարսափ է ազդեր ամենքի վրայ: Ամէն ոք պապակեր է արդարութեան համար, բայց ո՛ր է արդարութիւն. անիրաւութիւնն է օրէնք:

Վանի մը ոստիկանների ընկերակցութեամբ՝ յաջորդ օրը 10ի չափ տաճիկներ բանտ կը բերուին: Բայց այդ տեղի զապիթը (ոստիկանապետ) աւելի դադան և աւելի սրիկայ լինելով՝ քան նախօրուայ ոճրագործները, կասէ նոցա, «ո՛ր է, ձեր մէջ քրիստոնեայ չը կար». նոքա ալ, «մեր մէջ քրիստոնեայ չը կար» կը պատասխանեն. — «ո՛վ ապուշներ, խնդիրը քրիստոնեաների վրայ բեռցէք մենք ամենեւին այսպիսի խնդիր չունինք, մինակ այդ մարդուն մի քանի իր հայ հակառակորդներն ըրած լինելու են, ասելով՝ դուք ձեր օձիքն ազատեցէք» կասէ զապիթըն ու կը խրատէ. բայց ետին դառնալով, երբ կը տեսնէ թէ ոստիկանատան մէջ պատուաւոր հայ քրիստոնեայ մը կայ, այն ատեն խօսքը կը փոխէ: Խնդիրը պաշտօնապէս քննութեան կսկսի, բայց ախտոս, որ երբ կը յիշեն թէ լլկուած աղջիկը մահամերձ պառկեր է, միւսութեան թիւր (հարցաքննիչ պաշտօնեան) ուղածին պէս կը հայհոյէ և շարք մը թշնամական խօսքեր կը տեղացնէ: Իբր թէ խնդիրը մինչ ցարդ կը շարունակուի, բայց անհետեւանք մնալը անկասկած է:

Ահաւասիկ դեռ այս վերջին ամսուայ ժամանակա-միջոցին տեղի ունեցած զարհուրելի դէպքերի մի համառօտ յիշատակագիրը, ինչքան սոցա օրինակները շատ են որ մեր միտքը չի զօրեր ամենքին յիշելու. մինակ հայերը երբ իրենց թանկագին համարած ազգի, կնկայ ու պատուոյն այսչափ ստորաքարշ խայտառակուելը կը տեսնեն, ընդհանուր զայրոյթ կը պատճառէ, կուռի իրենց կուրծքը օր մը պայթելու պայմանաւ և անկասկած ենք, որ սուր հետեւանքը դէշ վիճակի պիտի հանգի: Երբ ոճրագործները չը պատժուելով վարձատրութեան կարժանանան, դեռ ինչեր չը լինելուն ո՛վ կրնայ կասկածել: Հայերը ինչքան ալ զայրացած լինին, դեռ չեն կրնար իրենց բերանը բանալ, որովհետեւ մի զոպարտութեամբ իրենց յեղափոխականներ կը դատապարտուին. դպրոցներն ու եկեղեցիներն խիստ նեղ դրութեան մէջ լինելով, ամէն մարդ ազատ ազօթելու անգամ կը վախէ: Ուրեմն, երբ մարդու գաւանանքն ու պատիւը ոտնակոխ եղած է, այլ եւս նորան այդ կեանքի մէջ ի՞նչ առաւելութիւն կը մնայ:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ե Դ Ի Բ Տ Ե Ր Օ Ն Ո Ց .

ՏԱՐՈՆՈՅ ԶԳՆԱԺԱՄԸ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱՋ-
ՄԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ Ի ՍԱՍՈՒՆ .

Մուշ, յուլիս, 1893.

Երկար ժամանակէ ի վեր մեր ըրած գուշակու-
թիւնքն ահա իրականացան, ահա Մշոյ երկիրը յեղա-
փոխական ճգնաժամի մէջ, ահա Սասունը պատերազմա-
կան վիճակի մէջ, թէեւ ճիշդ տարիէ մը աւելի է Սաս-
նոյ գաւառը գրեթէ ապստամբ դիրք ստացած էր,
որպէս յայտնի է նախընթաց թղթակցութիւններէն. բայց
այսօր ապստամբութիւնը մերկապարանոց կերպարանք ա-
ռած է, թէ Սասնոյ մէջ պատերազմն արդէն հրատարակ-
ուած է եւ արիւնհեղուծութիւնը սովորական դարձած են,
եւ խաղառ. անկարելի է այլ եւս ընդհարմանց առաջքն
առնուլ եւ խաղաղութիւնը վերահաստատել: Նոյնպէս
Մուշ եւ Դաշտն, երբ միանգամ առաջին հրացանի սլա-
թումն տեղի ունեցաւ, երբ փոթորիկ յայտարար առաջին
շանթն շառաչեց Սասնոյ լեռանց վերայ. նոցա խաղաղու-
թիւնն եւս վրդովեալ կը տատանէին ալեկոծ մարկի մէջ:
Ուղեւորով որոշ գաղափար մը տալ Մշոյ եւ Սասնոյ ընդ-
հանուր քաղաքական դրութեան վրայ, այնպիսի խառնա-
շօթութիւն տեսարան մը նկարագրելու ստիպուած եմք, որ ար-
դարեւ մենք կը շփոթմբ թէ որ կողմէն պէտք է սկսենք
եւ ուր պէտք է վերջացնենք մեր նկարագրութիւնքն, զի
ամբողջ վիճակը ստուերագրել մեզ միանգամայն անկա-
նելի կերեւայ: Զխարդ եւ իցէ պատմենք կարեւորագոյն
դէպքերը, սկսելով Մուշէն եւ Դաշտէն եւ ապա բարձ-
րանալով ի Սասուն: Եւ նախ չենք կրնար ծածկել մեր խո-
րին վիշտն սա դժպատեհ հանգամանքին վրայ, որ մենք
այլ եւս ամեն դիւրութիւններէ գուրի եմք մեր ձայնը ար-
տասահման լսելի ընել տալու, նախկին կանոնադրութեամբ
աշխարհի առաջ մերկացնելու մայր հայրենեաց մէջ տեղի
ունեցած արտասովոր անցքերն: Մենք այդ մասին յոյժ շուա-
րած եմք, սակայն կը յուսամք թէ մեր աղագայինք ի միտ
ունելով բոլոր նիւթական դժուարութիւնքն եւ աննպաստ
պարագանքերը մեզ մեղադիր չեն լինելու մեր ախմայ զան-
ցառութեանց համար, այլ ընդհակառակն մեր քիչ եւ ան-
կանոն տեղեկութիւնքն ալ ահագին ջանքերու արդիւնքն
նկատելով կը գոհանան եւ յօժարափոյթ ջանահնար կը
լինին իրենք ալ իրենց պարտքը կատարելու, քանի որ նոյն-
քան դժուարութիւններով պաշարեալ չեն, քանի որ դուրս
են կրակ ու բոցի շրջանակէն: Մենք յանուն Սասունցի եւ
Տարօնցի հայուն կրնանք կատարելապէս ըսել եւ հաստա-
տել թէ մենք պիտի մնանք միշտ արի, անյողբողք եւ ան-
ընկճելի եւ թէ «կայծակ, փայլակ, հուր, երկաթ» պիտի չկա-
րենան զմեզ կասեցնել յեղափոխական ս. Գործէն, թէ մենք
մեզի նշանաբան ընտրած ենք մա հ կամ ա զ ա տ ու լ -
թ իւ ն: Բայց եւ միւս կողմէ չեմք դադարեւ մեր «Հնչակի»
միջոցաւ կոչում ընել մեր հայրեն սքնակ եւ օտարաբնակ
աղգայնոց. չեմք դադարեւ յոյս դնել անոնց հայրենասի-
րական զգացմանց եւ պարտաճանաչութեան վրայ. չեմք
դադարեւ հրաւիրել մեր հայաստանցի եղբարց գործակ-
ցութիւնը մեզ եւ յամառ դիմադրութիւնը՝ հասարակաց
թշնամոյն դէմ. չեմք դադարեւ բոլորէստարած աղերսելէ

ու թախանձագին խնդրելէ մեր արտասահմանի համարիւն
հայ եղբարց նիւթական, բարոյական եւ ռազմական օգ-
նութիւնը եւ ձեռնուրութիւնը: Թող ամեն հայ ի միտ ու-
նենայ թշնամու սլաքերու անհամեմատ առաւելութիւնը,
կառավարութեան, թիւրք ժողովրդեան եւ քիւրդ աշխրէթ-
ներու սոսկալի մոլեռանդութիւնը, կատարութիւնը եւ վայ-
րենութիւնը: Ցարդ ոչ մի կողմէ ո եւ է տեսակ օգնու-
թիւն մեզ հասած չը լինելն, մեր ժողովրդի ա զ ք ա տ,
ա ն զ է ն եւ. ա ն հ ա ց լինելն եւ այս բոլոր պարագայից
հետեւանքները, մանաւանդ երբ Սասուն եւ Մուշ մենակ
մնան իրենց շարժման մէջ, եթէ գործելու, գործակցելու,
օգնելու տրամադիրք կան թող չըսպասեն եւ իրենց ձեռքէ
եկածը չը խնայեն. ահա եկած է ժամանակն. զայն կոր-
սնցնել՝ ժողովուրդը կորսնցնել է. հայեր, օգնեցէք եւ
գործակցեցէք մեզ, «այ ժ մ կամ ե ը բ է ք»:

Վ ը դ ա ց հ ա ը ս տ ա հ ա ը ու թ իւ ն ք ն. —
Տաճիկ կառավարութիւնը քիւրդ աշխրէթներ «համիտիէ»
հեծելազոր գրեց ոչ թէ հայոց ճնշումները ու կեղեքում-
ները վերցնելու նպատակաւ, այլ հայ տարրն ոչնչացնելու
համար: Քիւրդերը երբ «համիտիէ» անուն ստացան իրենց
վայրենութիւններն անարգել սկսան առաջ տանիլ: Մշոյ
դաշտին արեւմտեան մասին մէջ Մ է հ մ է տ Ա լ ի անուն
հռչակաւոր աւաղակապետն, երբ Հ ա յ կ ե ը տ գիւղի
Վ ը դ ո անուն անձէն խուրձ մը խոտ կուղէ եւ նա չուգեր
տալ, երկրորդ գիւղեր ծառաներով ի միասին յարձակելով
յիշելոյն տանը վերայ, դուռը կը կոտրէ, ընտանեաց մէջ
մեծ ժխոր կը փրթի: Վրդօի տղան կապելով գետին կը
ձգեն եւ կը սկսեն դարնել բայց գիւղացիք օգնութեան կը
հասնին եւ անոնցմէ մի քանիսն եւս վիրաւորելով ետ կը դար-
ձնեն: Նոյնպէս սոյն աւաղակապետն Տ ո մ գիւղի երկրա-
գործէ մը հաց կուղէ եւ նա չունենալը կը յայտնէ. ան-
ասելի լուտանք թափելով եւ խարազանաց աղղեցութեան
տակ կիսամեռ վիճակի հասցնելով կը թողու: Նաեւ Ղ է յ-
պ ի ա ն գիւղացիներէն ստիպմամբ կսկսի ցորեն եւն ժո-
ղովը՝ երբ մէկու մը կառաջարկէ թէ այնչափ ցորեն կամ
այսչափ կորեկ քեզմէ կը պահանջեմ, նա անպատ-
ճառ ճարելով պիտի տայ: Այսչափով ալ չը բաւականա-
լով իւր որդին զրկելով հայոց տունները կը խուղարկէ՝ ե-
թէ ցորեն կամ կորեկ գտնէ իր ձեռքով եւ բռնութեամբ
կը տանի. վերջապէս կառավարութեան աչքի առջեւ յայտ-
նի աւաղակութիւն, ճնշում եւ բռնութիւն կընէ եւ կա-
ռավարութիւն աչքը կը գոցէ: Միւս կողմէն Չ ա չ ա ն
կոչուած ցեղն ալ ոչխար, տաւար եւն միշտ աւարի առնե-
լով, սպանելով գիւղեր ոսանակոխ եւ ամայի կը դարձնեն:
Այս ամեն չարեաց վրայ երբ կառավարութեան կը դիմեն
հայերը՝ հարեւապետ Հ ա ճ ի Ֆ է յ ի մն, որ իր վայրե-
նութեամբ ու անգթութեամբ անուանի է, կը պատաս-
խանէ՝ «մեր թագաւորը համիտիէ հեծելազոր մը ձեր ամեն
աղգով չի փոխեր, ինչո՞ւ ուրեմն կը բողբէք»: Կառավա-
րութեան գործամբ է որ ք իւ ը դ, Հ ա չ ա ն եւ ցեղեր
վայրենի ճնշումներ կը տեղացնեն խեղճ հայ գիւղացւոց
գլխուն: Եւրօպայի արդարասէր տերութիւնը թող հե-
ռուէն ահանաւոր լինին Հայաստանի ժողովրդի բարե-
նորոգութեան՝ որ միշտ կերաշխաւորեն:

Չ ե ը բ ն կ ա լ ու թ իւ ն ք ե ճ ն շ ու մ. — Գար-
նան հետ վերստին ողջունեցին զմեզ խստութիւնը եւ բռն-
ութիւնը: Գաշտի արեւելեան եւ հիւսիսային կողմերն ալ

Հանգիստ լինելէ հետի են: Առաւմտութեան գաղտնի թելադրութեամբ այդ կողմերը քրդաց աւազակախումբ մը կազմուած է. սա շատ գիւղեր եւ հայեր զը կողակէ: Եւր հայերը կառավարութեան կը դիմեն, իրենց կը պատասխանէ՝ «հայոց էջնեաներն են» եւ չը լսեր իրենց գանդաւոր: Այսպէս Բերդակ գիւղի վեց ջաղացները կը կողոպտեն թէ ցորեն եւ թէ ջաղացին գործիքները կը տանեն:

Չենք գիտեր թէ տաճիկ կառավարութիւնը ինչու վարադաբար այս եւ այն կողմ կը վազէ եւ հանդիպածը աջ եւ ձախ կը ձերբակալէ: Առուառինչ, Բերդակ, Առաղ եւ Գերգեւանք գիւղերէն 12 անձ ձերբակալելով բանտի մուտ եւ խոնաւ խորշերու մէջ կը տառապին նոթի ու ծարաւ, առանց հարցաքննութեան. յանցանքներն ի՞նչ է. յայտնի չէ: Բերդակ գիւղի մէջ տուրք ժողովուրդ (ժամանակ) պատրուակաւ, չարաչար կը տանջեն զհայեր: Մարդիկ աթոռի վրայ կայնեցնելով ամբարայնք կը կապեն սեան, ապա աթոռը կը վերցնեն. այսպէս կապուած մարդը ժամերով կախուած կը մնայ սիւնէն: Այդպէս Մանուկ եւ Արաւկոս հայերը սաստիկ ծեծելով կը մեռնին: Հաւատորմի մի քանի անձինք ծառերէ գլխիվայր կախելով, արիւն բերաններէն կըսկսի հեղեղի պէս վազել եւ ապա կ'իջեցնեն: Աղջիկ մը առեւանդելու նպատակաւ, նոյնպէս ի Հաւատորմի, տանեակ գաղան ետեւէն կիյնան. հայ աղջիկն լաւ կը համարի, մեռնիլ եւ իւր պատիւը անարատ պահել. բաւական տեղ փախելէ վերջ կը տեսնէ թէ անհնարին է իւր ազատութիւնն, զինք գահավիթելով սպառաժէ մը կը մեռնի: Սրտապատառ տեսարան. ընթերցողք մեր գըրածներն թող վկայասանութիւն չը կարծեն, զի ժամանակ չունիմք այս կրակ ու բոցի մէջ վիպասանութեամբ պարագլիլ թող լաւ հասկնան թէ՛ տաճիկ կառավարութեան սովորութիւնն դարձած է այսպիսի վայրենութիւն, բռնութիւն, գաղանութիւն անել:

Մայր քաղաքին մէջ կառավարութիւնը Չալալօսան Սեդրակ եւ Պօղոս մտնչաց ամսաթոշակ կապելով՝ երկու տարի է ի վեր հարկաւորներու ձերբակալման պատճառ եղած են. եւր հայէ մը պահանջ կընեն եւ նա չուզէր տալ. երկրորդ օրը անշուշտ կը ձերբակալուի կառավարութենէն: Այսպէս ձերբակալուած են հայոց Միացեալ ընկերութեան փոխ-տեսուչ Տիգրան Վարժապետեան եւ ուրիշ 6 անձինք ալ, իբր թէ սորա յիշեալ մատնչաց վրայ ընկնելէ պարպելով սպանութեան փորձ մը ըրած են եւ չեն յաջողած: Այսպէս ձերբակալուեցաւ Սարգիս Պաէեեան անուն հարուստ ընտանեաց զաւակն, բայց այս վերջինն երկու ամիսէ ի վեր բանտի մէջ մնալով դեղին կըրիկներու շնորհիւ կազատի, իսկ մնացեալք դեռ կը հեծեն բանտի խորշերու մէջ: Ամեն խտուրթիւնը եւ բռնութիւնը անկարագրելի են: Բէշիտ էֆ. անուն հարկաւորներն հարկապահանջութեան մը խնդրոյ համար Մշոյ հինգ թաղերու մուխթարները ի մի հաւաքելէ վերջ երբ կսկսի անասելի լուտանքներ եւ հայհոյութիւններ տեղալ անոնց վրայ, առանց խնայելու ոչ հաւատք, ոչ օրէնք եւ ոչ ազգութիւն, հայերէն մինը կատաղած բողբոջ հայհոյութիւնքն իրեն կը դարձնէ եւ վրան կը յարակի ծեծելու. ուրիշ հայ մըն ալ դրսէն հասնելով կը

հետեւի միւս հայու օրինակին եւ լաւ ծեծ մը կը քաշեն հարկաւորներին. մնացեալ հայերը մէջ մտնելով կապան են ոստիկանը, բայց եւ ամենքը միասին կառավարութեան դուռը գիմելով կը բողբոջն յիշեալ հարկաւորներին վարմանց դէմ: Սոյն միջադէպին առթիւ կառավարութիւնը իւր բռնելիք ընթացքը չը գիտէ: Այս է Մշոյ քաղաքի եւ Գաշտի այժմեան վիճակը (հազար եւ մի մանր դէպքեր անյիշատակ կը թողուք):

Յեղափոխականի մը ձեռքաւարակ լուր Զուհիս 1-ին Մշոյ հարաւակողմ Սէմալ գիւղի քովերը կը պատահին երկու ճամբորդի ծպտեալ ոստիկան մը եւ երկու խիղանցի քիւրդ. սորա տեսնելով այդ ճամբորդներու զինեալ լինելը, կը ջանան ձերբակալել. բայց երբ դիմադրութիւն կը տեսնեն չեն համարձակիր մերձենալ: Ճամբորդները կը մօտենան Սէմալ գիւղի բովերը, կարծելով թէ հայերն իրենց օգնութեան պիտի հասնին, բայց ընդհակառակն նոյն գիւղի ձերբակալեալ Գորգէի եղբայր Գաւօն, իւր հօրեղայր տ. Յովհաննէս եւ Վալպօ խաւով անուն անձինք իրենց ազգականներով հասնելով կսկսին զարնել եւ տեղեկացնելով իրենց գեղը գրտնուող պատըքանցի Տավրէշ անուն քիւրդին եւ իւր երկու տղայոց, կը յանձնարարեն տանիլ կառավարութեան: Եւր կառավարութիւնը կիմանայ՝ մեծ ուրախութեամբ եւ բազմութեամբ կը դիմաւորէ, ոստիկանք երեքը կը թըքեն, կը նախաւեն են. իբր թէ յիշեալ անձը, անուանի Միհրան Տամատեան, Եւրօպայի կողմերէն Մուշ անցած է հայ տարն գաղութել, ոտքի հանել. նոյնպէս իր հետ գտնուող ընկերը (Մշոյ դաշտի Առուառինչ գիւղացի Սողոմ (Սողոմ) բաջ երիտասարդին) ձերբակալման միջոցին նոյն գիւղի մի քանի հայեր թէեւ կաշխատեն հաւար հասցնել իրենց մօտակայ գիւղերուն, բայց վատ հայերը արգիլելով չեն թողուր: Վերջապէս լուր կը հասնի Շէնիք գիւղի Մովսէս եւ Գորգի ուր, որն 15 քաջ երիտասարդ հեռն առնելով կը բարձրանայ լեռան գագաթն, կաղմ ու պատրաստ կըսպասէ իր կեանքն նուիրել եւ ազատել յիշելոյն կեանքն. բայց մեկուկէս ժամ սպասելէ վերջ սէմալցիներէն մէկը հասնելով կըսէ՝ «այժմ Մուշ հասուցած են, ինչո՞ւ ի զուր կսպասէք աստ»։ Գորգի գորն կը հասնայ նոցա լարած որոգայթն, արտով եւ արտասուց կսթիւնելով ետ կը դառնայ: Ճանապարհին պ. Միհրանը պատահելով կէլիէկիւզանցի երկու երիտասարդներու՝ իր թղթերը եւ իրեղենները յանձնելով կը խնդրէ տանիլ եւ պահել, որ ձորակի մը մէջ ձգեր է: Եւր նոքա թղթերը գտնելով կը վազեն հաւար հասցնել, նոյն Յովհաննէսն բռնել կայ աղանց, կը կապեն եւ թղթերը կ'առնուն. վերջապէս մինն աղատելով կը հասնի Ալիէկիւզանցի Ալիանցիք կոչուած թաղը, հաւար կը հասցնէ: Նախ կը հասնին եօթն կարծ երիտասարդ, որը կը տեսնեն թէ այլ եւս անկարելի է Տամատեանին կեանքն ազատել. սէմալցիներէն երեք անձ վիրաւորելով գետին կը փրկեն եւ ետ կը դառնան: Եւր ձերբակալեալները կը հասնին Մշոյ մօտերը՝ տաճիկ տարն հրացանաձգութեամբ եւ հաւաքին բազմութեամբ կը դիմաւորեն. հայերը արտասուածոր աչօք կը գիտեն: Հարցաքննութեանը Տամատեանը ծաղրական ժպիտով համարձակ կը պատասխանէ. «ոչ թէ կը փախիս դիմը տաճիկ տարն ունչացնել, այլ մեր ջանքն է հայ եւ տաճիկ ժողովրդեան իրաւունքները հաւասարեցնել եւ ջա-

նալ ժողովրդի բարօրութեան եւնէ: Տաճիկ ժողովուրդը եւ բնակիչները ստորափոխ՝ սորա ազատամիտ խօսքերէ, այնպիսի վեհանքնի մը ձեռքակալմանը կը ցաւին, եւ թէ կառավարութիւնը, որ մեծ ուս կը սնուցանէր յեղեղոյն դէմ, նորա գովելի տաղանդն, բարձր միտքը եւ արի բնաւորութիւնը տեսնելով, կարծեալ, արտաքուստ պատկառանք մը կը դրար եւ մեծ յարգանք կը տածէր: Երբ նեղ շղթայ մը ոտքերը ձգուած կը նետեն բանտի մի անկիւն, Տաճատեան անխռով ոտքերն իրարու զարնելով կըսէ. «աննըման փառք եւ երջանկութիւն է այս կեանքս»: Նա ամեն փառքէ վեր կը համարի շղթան ալ ի սէր բազմաչարքար ազգին որ կը կրէ շղթայ, սարուկ կեանք եւ անտանելի վիճակ: Իսկ Սողոն սաստիկ չորչարանաց կենթարկեն, խարազանը կապոյտ հետքեր կը թողու, մագլխիւով պնտելը կը քաշեն, շեկակարմիր շամիրուով կը տաղեն ու կը խարեն ողկելոյն մարմինը, նա մանաւանդ այն պատճառաւ, որ ըստ պատուէրի պ. Միհրանի, հարցաքննութեան ժամանակ խուլ եւ համր դարձած էր: Այս զոյգ զուգափառ զոհերն այսպէս բանտի մէջ կը հեծէին, իսկ դուրս ամեն հայու սիրտ կը բաբախէր փոթորկեցնել Դաշնա եւ Մուշն: Այսպէս Սասուն եւ Մուշ հաղիւ խմբերու պատրաստութիւնքը լրացուցած էին կամ իրանց զոհելու եւ կամ Միհրանն ազատելու, յանկարծ լուեցաւ որ գիշեր մը փոխադրած են Բաղէշ: Ժամապարհին պ. Միհրանի ոտքն կը կոտորեն. անդ եւս հասուցած միջոցին նորա եւս իրենց վայրենութիւնն կը թափեն: Ցարդ շղթայակալ, անօթի ու ծարաւ երկունս ալ կը տքնին Բաղէշու մութ եւ խոնաւ բանտերու մէջ:

Թող տեսնեն հայ եղբայրներն տաճիկաց վայրագ կատաղութիւնն, արդեօք մինչեւ երբ այս կրակ ու բոցի մէջ կը տառապինք, ահա այս խժգոթութիւնքն եւ անտանելի տանջանքն են որ կը մղեն զմեզ յեղափոխական հրդեհի մէջ: Ո՛ր են այն ճշմարիտ հայեր, որք կուեն Հայաստանի ազատութեան. ահա այսօր է մեր կենաց եւ մահու օրն. եթէ կը ցաւին հայ հասարակութեան մը վրայ, թող իրենք ալ միանան եւ չը թողուն զմեզ միմեկ մեր շարժման մէջ. եթէ կայ ամեն հայուն պարտք մը կատարելու՝ ահա այսօր է: Եղբայրներ, տաճիկ կառավարութեան այս վայրենի ընթացքն ակամայ կը մղէ զմեզ դէպ յեղափոխական ասպարէզը, եւ մենք, Տարօնոյ եւ Սասնոյ հայ հասարակութիւնքս, կը կտակեմք հայ սերնդին անմահ, անմահ թողուլ Տաճատեանի եւ Սողոյի անուանքն ի փառս մեր ազգի եւ յունիս 1-ըն ընել սոցա տօնախմբութեան եւ յիշատակութեան օրն: Բայց Սէմալ գեղն թող աւերակ դառնայ, թող բոլ եղերերդէ նորա աւերակաց վրայ, անէծք օձի պէս թող փաթթեն նորա յիշատակը: Տաճիկ կառավարութիւնը պ. Տաճատեանը ձերբակալելէ վերջ կը կարծէ թէ հայոց եռանդն ու ոգեւորութիւնը մարեցաւ. նա ժողովրդային ոյժերը կ'արհամարհէ, նա կազմակերպութիւններ եւ մարմիններ բանի տեղ չի դնէր, իր կոյր աչքերը կը տեսնեն միայն անձնաւորութիւններ. ի հարկէ բռնապետական նետած միջոցներն մէջ ապրող ուղեղներ այդ չափէ աւելի չեն կրնար տրամաբանել:

Ո՛ր է իսն դրու թիւն. երբ հայ երիտասարդները տեսան թէ անկարելի եղաւ պ. Միհրանի ազատութիւնն, աչք դարձուցին ձերբակալողներու վրայ: Այսպէս օր մը խուժք մը յարձակում գործելով ձերբակալող Տաճ-

րէշ անուն քիւրդի վրայ կսկսի զսրնել. բայց սո ձիով լինելով կը փախչի. թէեւ խուժքը ամեն ջանք կը թափէ եւ իրիկուն վրայ կը հասնէ, սակայն նա մեծ սարսափով փախչելու ժամանակ դաշոյնը, դրամի քսակն կը կորսնցնէ եւ ինքն եւս ձորակի մը մէջ գլորուելով կ'իւսմեռ հաղիւ կաղատի: Այս վրէժխնդրութեան փորձն թէեւ անյաջող, բայց բրդաց մեծ սարսափ ազդեց: Նոյնպէս խիղանցի քիւրդ մը օր մը յանկարծ Սասնոյ լեռանց վրայ սպանուած եւ իր իշոյ վիղը կապուած, գլխարկն ալ իշոյ գլուխը գրուած կը տեսնուի, քանզի ծերբակալողներէն երեքը խիղանցի էին: Թող սուլութեանը ճգնի, որչափ կրնայ. թող քաջ գիտնայ որ ոչ սուր, ոչ թուր, ոչ մահ, ոչ աքսոր, ոչ բանտ կ'սրող են բաժնել մեզ մեր նպատակէն:

Սասուն իր վերջին ճգնաժամի մէջ, երազն իրականացաւ. հասանք դարնան եղանակին, տաճիկ կառավարութեան վայրենի խժգոթութիւնքն եւ բռնած ընթացքն մղեցին հայ ժողովուրդը դէպ յեղափոխական կրակն ու հրդեհը: Երբ պ. Միհրան Տաճատեանը ձերբակալուեցաւ, երեք օր չանցաւ Մշոյ յիսնապետ Իսկէնտէր աղան 15-20 ոստիկանով Սասնոյ կից Գաւառ դաւառակի Էէնըք գիւղի վրայ յարձակում գործեց՝ գիւղի գլխաւորները ձերբակալելու նպատակաւ, նոյն յեղափոխական Էէնըք գիւղի բովերը ձերբակալուած է՝ պատճառելով: Նախ հովիւներուն կը հանդիպեն, կսկսին հրացանի գնտակներ տեղացնել. նորա փախչելով գիւղը հաւար կը ձգեն. այդ պարագային նոյն գիւղի ուս Գրիգոր՝ անցած հայ գիւղացւոց գլուխ՝ առջնները կընեն. կը սկսի կռիւը, ոստիկանք կը փախչին. ոստիկան մը երբ քարի մը ետեւ կապտատանի՝ հրացանի գնտակներ կարկուտի պէս կը թափին. ոստիկանը գլորուելով ջուրի մէջ կ'իյնայ: Ահա այսպէս տաճիկաց վայրենութիւնքն եւ հայոց խլրտումները զՍասուն արեան հեղեղ դարձուցին: Սասուն իր պարտականութիւնը կատարեց. եթէ կան անկեղծ հայեր թող կցորդեն այս կրակ ու բոցին. արդեօք ո՞ր հայու խիճ ինքզինք չի տանջեր, երբ աստ հայերը՝ նօթի ու ծարաւ իրենց հողերը արկնով կը ներկեն: Միթէ հեռուէն անտարբեր կը մնան:

Սասուն եւ Գաւառ կոչուած գաւառներն Մշոյ հարաւակողմ՝ երկու տարուէ ի վեր պաշարման վիճակի մէջ են. իրենց դիրքն քաշուտ լինելով հող չունին, միայն թէ ամեն տարի Տիգրանակերտի եւ Մշոյ դաշտերը կ'սրաւաններով երթալով իրենց ընտանեաց օրապահին հաղիւ կրնային հայթայթել. բայց տաճիկ կառավարութեան դրդմամբ քիւրդ աշիրէթներն ճամբաները գոցելով՝ այսօր լոկ բանջարեղէններով կապին: Յայտնի եւ ակներեւ կը փայլի, որ այդ գաւառակներէն մարդկութիւնը պիտի վերնայ եւ անասնութեան պիտի փոխուի: Եթէ Տիգրանակերտի դաշտն երթան՝ բաբարանցի եւ խիղանցի աշիրէթը կողպտելէ դատ՝ նոյն իսկ խեղճերու կենացն եւս չը խնայեր. եթէ Մշոյ դաշտն երթան՝ տաճիկ ժողովուրդն եւ կառավարութիւնը կը ձերբակալեն, կը կողպտեն, կը ծեծեն եւ: Պատճառն ոչ այլ ինչ, այլ իբր թէ յեղափոխականաց սպաստանարան եղած են. վերջապէս կառավարութիւնը ի դուր չէր որ քիւրդ աշիրէթներէն Համիտէ հեծելազոր գրեց. իր նպատակն էր հայ տարրն ոչնչացնել. եթէ այսօր սուլութեան եւ իր արբանեակներէ հարցունի, «Հայաստանի հանգրստութեան եւ անդորրութեան համար է» կը պատաս-

խանէ: Այո, եւրոպական դաճիճներու մէջ այսպէս կ'աշխատի նա գոցել տէրութեանց աչքը, իսկ Հայաստանի մէջ ղիկներն եւ Հայ հասարակութեան վրայ հանելն էր իր նպատակը: Թող տեսնեն, թող հասկընան աւազակապետի խաբէրայութիւնը: Երբ տեսաւ թէ, եթէ կրթեալ զօրքով Հայ հասարակութիւնը ունենանք՝ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ իւր վրայ, յայնժամ Համիտիէ հեծեալորաց հետ միանալով իւր ամենամեծ աշխատութիւնն եղաւ նախ Սասուն (Տալուրիկ) եւ Գաւառ աւերելը: Ահա այս նպատակաւ Զիլանայ շէխ Մէհմէտին եւ մօլլա Ամրին հարկաւոր նամակներ, յատուկ տաճիկ պաշտօնեայնէր ղոկեց եւ այդ կրօնամօլ շէյխեր ամբողջ աշխրաթներն համողեցին՝ ըսելով թէ դիւանդանէն մը կին եւ աղջիկ առեւանգել՝ արդարութիւն է, զայն կողպտել Ասածոյն գործ մը կատարել է, զայն սպանելով նոցա թափած արեան կամիւններուն չափ հիւրի (հաւերժահարսն) պիտի առնէր Ասածոյն ձէննէթին մէջ: Այս խօսքերով հազարաւորներ ի մի կը գումարուին յիշեալ շէյխերու քով: Նոքա իրենց կրօնամօլ քարոզութիւնը ընդհանուր բազմութեան առջեւ կրկնելէ վերջ, կառաջարկեն Սասնոյ վրայ քալել: Սասունը ոտնակոխ ընել, քանզի յՍասունը մտադիր է կառավարութեան դէմ ապստամբել: Տրաման եկած է մեզ կառավարութեան հնազանդութեան բերելը: Այս յախուռն բազմութիւնը կուստէ ի միասին շէյխի եւ մեծ մարգարէի անուան վրայ ետ չը դառնալ մինչեւ Տալուրիկի հիմը չը քակել: Այսպէս Զիլանայի Շէյխ տանտացի Ռաշիդ Թեյի, Պատաքանցի, Խիշանցի եւ Բագրանցի աշխրէթներն յունիս 14ին սկսան քալել դէպի Տալուրիկ: Երբ այդ ձայնը հրատարակուեցաւ՝ Վելիէ-Վուզան եւ Շէյխը գիւղերու գլխաւորներն՝ երիտասարդներն ի մի հաւաքուելով օգնութեան կը հասնին ի Տալուրիկ: Երկրորդ օր (յունիս 15) հայոց եւ քրդաց ընդհարումն եղաւ: Թէեւ քրդաց բազմութիւնը անթիւ էր, բայց Սասնոյ առիւծներ քարանց ծերպերու մէջ մտնելով կսկսին կռիւ: Երբ քիւրդեր կը տեսնեն այդ վարդաբար յարձակումը ետ կը փախչեն: Վեց ճանապարհ երթալով կը պատահին ահագին բազմութեան մը եւս, որ Տիգրանակերտի դաշտէն եկած էր եւ որոյ գլուխը անցած էին մի քանի ծպտեալ ոստիկան եւ հարկաւորներ Եօմէր աղան: Երբ կը տեսնեն թէ իրենց թիւը կը հասնի 5000-ի կրկին կը դառնան իրենց վայրենի կիւքն յագեցնել եւ ետ դարձաւ այդ ահագին բազմութիւնը: Հայք թէեւ խիստ սակաւաթիւ, հազիւ 200, կարծես իրենց թշուառ կեանքէն ձանձրացած կընտրէին մահը ըսելով՝ «որ մը անպատճառ պիտի մեռնիմք, թող այսօր ըլլայ մեր մահուան օրը: մենք պիտի լինիմք Հայաստանի ազատութեան արշալոյսն: մենք մեռնիմք քաջութեամբ, թող հայ սերունդն ապրի ազատ»:

Յունիս 16ին երեք միացեալ գիւղերու՝ երիտասարդներն կը հաւաքուին Տալուրիկի Մերկեր կոչուած բլրակի գլուխ, կը բաժնուին երեք խմբի: Տալուրիկցոց խմբապետներն էին Գաբրիէլ քահն, Գասպար Խաչօեան, Պետրոս Չուարեան, Գասպար եւ Մկրտչ Պաշեան, Համլէ Գաբրիէան: Վէլիէ-Վուզանցոց՝ տէր Բաջ քահն, Մկրտչ Յովհաննէսեան, Պետրոս Տ. Ղազարեան եւ Սրբոյ Օսէեան: Շէյխ Բեցոց՝ Գրիգոր Մովսէսեան: Ահա այսպէս կար-

գաւորելով՝ քաջալեր կը կարգան. Ժողովուրդն ուրախ եւ զուարթ կը սպասէ պատերազմի ժամուն. կանայք կը գոռան՝ «քաջ եղէք, պատուով մեռէք, մեր մարտէն ձեզ օգնական»:

Վերջապէս այսպէս կազմաւ պատրաստ կը մնան, բայց անօթի ու ծարաւ: Երկրորդ օրը յունիսի 17ին թան ու թան-հատ նախաճաշիկ ընելէ վերջ, ժամը 3ին բացուեցաւ ահեղ եւ մեծ պատերազմը: մէկ հայու դէմ 40 ու 50 քիւրդ կանգնած էին: բայց քաջ Սասունցիք իրարու ձայն եւ խրախոյս տալով՝ գնտակները կարկուտի պէս կը թափէին: հրացանաց ամպ կը ձեւանար: որոտմունքը ըսելիքը կը խլացնէին: քիւրդք իրարու վրայ կը գլորուէին, դիակները դիմառաւ կը խստային: բայց քիւրդք փոխանակ յետոս նահանջելու կատաղաբար մօլլա Օմարի ետեւէն ինկած դիակները ձորերու մէջ քաշելով՝ կանցնին: Վերջապէս հայերը չորս կողմէն կը պաշարուին եւ այլեւս յետ նահանջելով կը կուռնին: Թէ հայոց եւ թէ քրդաց կողմէն կիլիան հարկաւորներ: բայց փոխանակ վհատելու՝ կըռուելով կը հասնին Տալուրիկի ամուր ապաստաններու մէջ եւ կռիւը կրկին կը սաստկանայ: անկեղջ հեկեկանքը վերաւորելոց մոնչիւնը օդը կը թնդացնէին: քիւրդք հասնելով հայոցմէ հեռու եղած տուններու եւ ընտանեաց, շէյխի եւ կառավարութեան պատուիրանաց համեմատ, տունները կայրին, կանայք եւ աղջիկներ ապառաժներէն վար կը ձգեն, մանր տղայք կտրտելով՝ ջուրերու մէջ կը թափեն: Ո՛հ աղէխարշ տեսարան: կանայք եւ աղջիկներ արտասուալից աչք կաղաղակեն՝ «մեռնինք եւ աղատուինք այս կեանքէն»:

Եւ ոմանք ջուր կը հասցնեն պատերազմուողաց, ոմանք գրկած իրենց մանուկները քարանց ծերպերու մէջ կը թաղեն: Սոյն տեսարանը կը յիշեցնէր մեզ մեր Բաժիկի շէյխ Զէլլալէ գինի էջերը: Վերջապէս կը հասնի գիշերը: քիւրդք յետոս կը նահանջեն, պատահած ոչխար, տաւար, ջորի, իրեղէններ հեաններն առնելով: Հայք ետեւներէն կիլիան գէթ իրենց աւանի կողպուտն յետոս դարձնելու, բայց գիշերուայ մութն, նամանաւանդ անօթի ու ծարաւ լինելը անկարելի կընեն: Երկրորդ օրը քիւրդք Իշխան ձոր հայ գիւղացիք գաղտուկ չլիկելով 50էն աւելի դիակ կը տանին, իսկ հայք եւս իրենց դիակները ի մի գումարելով տխուր, բայց հպարտ կը թաղեն: Հաշիւն առնուեցաւ: 50 հայ երիտասարդ պատերազմի ժամանակ իրենց արեամբ կը պատուին, 100 կին եւ աղջիկ ապառաժներէն վար գըլորելով կը մեռնին, 100 ալ մանր տղայ եւ աղջիկ կտրտած ջուրերու մէջ թափած են: Հայոց գլխաւորաց կողմէն ինկան Մկրտչ Յովհաննէսեան Վելիէ-Վուզանցի, Տալուրիկի Բլեանց Մկրտչ Խաչօն, Տրտրի Պօղոս անուն երիտասարդներն: հայ սրտերը ի սուգ կը մտնեն սոցա մահուան առթիւ: Մկրտչ պատերազմէն օր մը առաջ կը պոռար: «մէկ հատիկ որդի ունիմ եւ ազգին զոհ կուտամ»: Կատարուեցաւ իր փափազն: Վելիէ-Վուզանցի Մկրտչն կըսէր: «ոռնաւ եմ ազգին եւ այսօր կը կատարեմ իմ պարտք»:

Այսպէս այս գեղեցիկագէտ երիտասարդներն արեան մէջ թաթախեալ հանգիստ սրտով կը մեռնին: Այս ահեղ պատերազմի եւ այս անկեղծ երիտասարդաց յիշատակն թող անկեղծ մնայ հայ սերունդին մէջ եւ ամեն տարի յունիս 17ին թող լինի Սասունցոց տօնախմբութեան օրն: ով գիտէ, գուցէ Սասունցիքս այս հրդեհէն չազատուինք: ուրեմն կը կտակեմք յիշատակաց գործի

մէջ գրուել սոցա անուանքն ու տօնախմբութիւն և անմահ թողուլ հայ սերնդին:

Քիւրդք յետ դարձած ժամանակ Տալուրիկի Արէ անուն երիտասարդի դիակն կը պատահին. երբ հայերը կը մօտենան, ձեռքերու վրայ վերցուցած մաս. մաս կը կտրուեն և կը սեն. «մագրը ժէ ու ա խողի», այսինքն մենք ձեզի զաւուրմայ (եփուած ուտելու միս) ըրինք: Հայերը կը կատաղին, բայց գիշերուայ մութն և ևրկուտեք յոգնութիւնն իրենց վրէժխնդրութեան արգելք կը լինին, թէեւ քրդաց կողմէ քառապատիկ էր ինկնողներն և ոմանք կատաղաբար անլուր հայհոյութիւններ կը տեղացընեն, ոմանք կուլան իրենց գլխաւորներու դիակներու վրայ: Այսօր Սասնոյ լեռներու վրայ գիշատիչ թռչուններ կը շօթին, կուշտ կուտեն և հանգիստ կը ննջեն բարձրաբերձ ժայռերու գլուխ. անդրք այնչափ կերան որ չը կըրցան վեր թռչիլ: Վերջապէս ջուրերն ու քարեր, հովիտըն ու ձորն արեւմը ներկուեցան: Երբ այս ահագին պատերազմը սկսաւ. հայերը ուրախութեան ժպիտ ցոյց կուտային, իսկ տաճիկ կառավարութիւնը կատաղի գայլի պէս սկսաւ զօրք հասցնել Սասնոյ շրջակայքը: Նախ Մշոյ ժողովոյ անդամ Դաւիթ էֆ. և հարկաւար Գէորգի մէն, որոնց խօսքութեանց ու հարստահարութեանց համար միշտ գրուած է, 30 ոստիկանով կերթան Կէլիէ-Կուզէն գիւղի ընդհանուր տուն: Պետօն և իւր եղբոր տղայ Աւէն, որք գովելի են իրենց հաստատամիտ բնաւորութեամբ, ընկերաց պաշտպանութեամբ և ազդասիրական ձգտումներով, կը փախչին և կը պահուին: Այդ խեղճներու թշուառ վիճակին չը նայելով՝ կսկսին իրենք անձամբ տունները մտնել, իւր սեր, ոչխար և տաւար բերել և ուտել. հաց և աղ գտնելն արդէն հօշոք է. երբ գիւղացիք այսպիսի վայրենութիւններ և հարստահարութիւններ կը տեսնեն, սարսափահար լեռնէ լեռ կը փախչին. մերկ ու բոսիկ, արեւու առջև կայրին ու կը մրկին, բայց նոքա իրենց խտուածիւններն աւելի կը բազմապատկեն: Երկու օր վերջ հասան 200 զօրք եւս. անոնք ալ իրենց կիթն յագեցուցին. ամեն դռները փակուած ոչ ոք տունը չէր մնացեր, ոստիկանք դռները կը կտրեն, ինչ որ պատահի կը տանեն. վերջապէս 300էն աւելի զօրք Մշոյ կողմէն, իսկ 400էն աւելի Կիւզէն կողմէն. այժմ Տալուրիկի 7 գիւղերը և նոքա շրջակայքը գտնուած Շէնըք, Սէմալ, Ալի անցիկ, Կէլիէ-Կուզէն, Ալի անցիկ, Սալաւ, Սալաւ ք. և Եղիարտ գիւղերը պաշարման վիճակի մէջ գտնուած են: Սասունցիք փախստական՝ քարանց ծերայրէն հաց, հաց կը պոռան: Եթէ գիտենային թէ հայ եղբայրներէ օգնութիւն մը կը հասնի իրենց խեղճ ընտանեաց, այսօր մինչև Մուշն ալ արիւնով ներկուած պիտի լինէր: Թող այդ հայերը ոսկւոյ դռներ լինին, իսկ աստ նօթի ու ծարաւ կը մեռնին: Բաղէշի Կուսակալն ալ 160 ձիւորով Գաւառի ու Սէմալ գիւղի մէջ նստած մէկ կողմէ կանոնաւոր զօրք կաւելցնէ: Պատըքանցի աշիւթի լեռներով՝ Շէնըք գիւղի մէջ լեցուցած է: Սասնոյ քրդական (չախմախի) ղէնքերը և գլխաւորները ժողովելու մտադրութիւն չունին: Ահա այսպէս է այսօր Սասնոյ գաւառը. հոգէհին մէջ ինկած է թէեւ, բայց լուռ ու մունջ կորսուելու տեղ կը ունենայ մեռնելու պատրաստակամութիւնը կը մղեն զՍասունցին դէպի լայնածաւալ և ընդարձակ գործ մը՝ յորմէ

պիտի օգտուի ամբողջ հայութիւնն. իսկ Սասունցին ամեն կողմէ խեղճ ու անօգնական պիտի ներկէ իւր հողերն ու քարեր, ոչ ոք իրեն ընտանիքէն և զաւակէն ողջ մնալու պայմանաւ:

Թէեւ Տարօն և Սասուն պիտի համբերէին որչափ կարելի էր, բայց տաճիկ կառավարութեան և նոյն իսկ վալի Մուսաաֆա փաշայի անտանելի վայրենութիւնն են պատճառ, որով թէ Տարօնն և թէ Սասունն իրենց վերջին ձայնը պիտի արձակեն, որոյ արձագանքն յաւիտեան պիտի հնչէ: Բայց այդ արձագանքն անէծքի արձագանք պիտի լինի այն հայերուն, որք վատութեամբ հայութեան անունը կաղտոտեն և իրենց եղբայրներու կորստեան և արեան հովիտներու մէջ դիմաւալ խաղալուն հանդիսատես կը լինին: Թող տեսնէ քաղաքակիրթ Եւրոպան թէ ինչպէս կառավարութիւնը քրդական բանակներ կազմած և ինքն զլուխ անցած՝ հայ տարրն կոշտացնէ: Քիւրդերը վալիի առջև հայ գիւղերու մէջ պար, խաղ և ուրախութիւն կը նշեն: Տարօնը երկրի ամեն հայ գիւղերու մէջ քրդական բանակներ լեցուցած, բացարձակ ճնշման հրաման տուած է: Մուշ քաղաքի մթերանոցի գէները տաճիկ ժողովուրդին ցուած է: Ահա այսպէս կը բարեկարգէ և ժողովրդի բարգաւաճման կը նոյն, իրեր և ինքն ալ տար հայր: Բաղէշի վալին Սէմալ գիւղի մէջ նստած՝ մէկ վայրկեան հեռու Շէնըք գիւղէն Պատըքանցի Մուսա հոգեւոր աւագան ցերեկով 9 տաւար կը տանի և ցակոր Տէր-Սուրբէլեան անուն երիտասարդն ալ թուրով կը կտրտէ: Նոյնպէս Ալիանցիք կոչուած թաղի վերայ յարձակուելով Մարտիրոս Հայտեան անուն երիտասարդն կը զարնէ և քանի մը տուն կորոզուելէն՝ Սահակեան Թաթօ և խալօ անուն հայերու երկու եղբ կը տանի և երբ նոքա կը ջանան իրենց աւարն ետ առնել, Մանուկ անուն հայն ալ վերաւորելով կերթան: Նոյնպէս Նօրէի տուն գալով կսկսին յայտնի կորոզուել: Եւ այսպէս այդ գիւղն աւերակ դարձաւ: Երբ այս ամեն չարեաց վրայ վալին կը բողբոքն կը պատասխանէ. «Գեւ այս չափը ձեզ համար քիչ է»: Ահա վալիի մը պատասխանը: Այս կրակ ու բողբոքի մէջ կը տառապիք, բայց շատերը մեր գրածները գեւ վիպասանութիւն կը կարծեն. թող մտնեն երկրի խորը և յայնժամ լիովին պիտի տեսնեն որ սոքա մնացեալներու առջև գեւ ոչինչ է: Արդեօք Տարօնը երկրի մը հայն է որ արտասուք հեղեղի պէս չի թափեր, մը մայրն է որ իւր որդին չի լսը, մը կոյսն է որ իւր կորած կուտութիւնն չողբար, վերջապէս անտառն ու քարեր կը շարժին բայց համարին հայ եղբարց աւերքը չեն գալարիր

(Վերջը յաջորդ համարում.)

ԴԺՈՒԲ:

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԵ ԿԵՆՏ- ԲՕՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏԻ ՄԵՁ.

Կ. Պօլիս, 23 հոկտեմբեր 1893.

Չեզ յայտնի է թէ Բիւզանդիոնի կեդր. բանտի բնաւորական յանցաւորաց թիւը աւելի ստուարացաւ Գալաթիոյ գաղտապարտեալներու գալով և կարծես նոյն բողբոքին նոցա բանտային կեանքն աւելի ծանր կերպա-

րանք մը ստացաւ, եւ նորերու գալէն վերջ թէ բան-
տի պաշտօնէից եւ թէ թուրք բանտարկելոց զայրոյթն
ու մոլեռանդութիւնն աւելի սաստկացաւ բանտարկեալ-
ներու դէմ, եւ սկսան իրենց սովորական լեզուով ամեն
տեսակ նախատիւր ու հայհոյանք տեղացնել նոցա գլխին:
Նոցա, որք իբր յեղափոխականներ թշուառութեանց ու
ցաւոց մատնելով իրենց սիրելիներն յանուն ազատու-
թեան բանտարկուած են, աւելի ծանր ու անհանգու-
թելի է թուրքերու այս բարբարոսական վարմունքը, քան
թէ բանտի խոր եւ մթին անկիւններու մէջ ապրել:

Արդէն Պօլսոյ կեդր. բանտը, որ հին դարերէ մնա-
ցած շէնք մը ըլլալ կը թուի, իր բարուկիւր, խոնաւ եւ
մթին գետնափոր յարկերով սաստիկ փնաս կը պատճառէ ա-
ռողջութեան. բոլոր բանտարկեալներ այս խոնաւ յարկերի
տակ փականքներով փակուած են. աւելցուր նաեւ ասոր վրայ
մարգասպան, գող աւաղակ եւ սրիկայ բանտարկելոց ըն-
կերակցութիւնը, այն ատեն կռնենաս հին դարերի բար-
բարոս ազգաց ահ ու սարսափ ազգող բանտի ճիշդ պատ-
կերը: Հայերը որ իբրեւ քաղաքական յանցաւորներ՝ մե-
ծաւ մասամբ բերդարգելութեան դատապարտուած են,
պէտք էր ըստ կանոնի տրամադրութեան, բերդերի մէջ
մնային. սակայն կը տեսնեմք որ տրուած վճիռներ, որ
մասամբ կրնան նոցա նպաստաւոր ըլլալ, երբեք չեն
գործադրուիր: Եւ ահա այսպէս նոցանէ ոմանց երեք, ու-
մանք երկու եւ ոմանք մէկ տարիներէ ի վեր իբր շղթա-
յակապ ոճրագործներ բանտի խոնաւ խորշերի մէջ կը
պահուին, օրը հազիւ կրնան երկու ժամ արեւ եւ լոյս
սեւնել. միշտեւ միւս կողմէն մահուան, ցկեանս բան-
տարկութեան եւ տաժանակիր աշխատութեան դատապարտ-
ուած թուրք բանտարկեալներ իբր բերդարգելներ, ար-
ձակ համարձակ կրնան շրջագայել բանտի ամբողջ շըր-
ջափակին մէջ: Իսկ հայ բերդարգելներն բանտի խոնաւ
մութ խորքերում փակուած՝ երբեք չեն կարող պարզ եր-
կինքը դիտել, որով գէթ կարենային իրենց ցաւերն մի քիչ
ամոքել: Այսպէս նոքա բոլորը դժգոհուած, նիհար, իբր
թէ սաստիկ հիւանդութեամբ վարակուած ըլլան. միշտ
մեղմաղճիկ՝ նոցա թափառող քայլերը կը պատեն բան-
տի մութ անկիւններու մէջ: Համաճարակի առթիւ, բան-
տը սաստիկ վտրակեալ էր, շատերը շղթայի տակ առնը-
ուած, էին. բժիշկներին այցելութեան պահուն, բանտար-
կեալները մի քիչ ազատ պտտիլ թոյլատրեցին՝ ցուցնելու
բժիշկներուն թէ միշտ այսպէս ազատ կը պահեմք բան-
տարկեալները: Բայց նոցա մեկնելովը, հակառակ տրուած
հրահանգաց եւ հրամանաց, կրկին անմիջապէս ոչխարնե-
րու պէս սենեակներու մէջ կը փակեն ամենքը: Եթէ մը-
խիթարութիւն մը ունին այդ առթիւ՝ քոյրերայի զոհ չու-
նենեցան, բացի տէր Սուրբասի տէնօր Յակոբէ որ
թոքախտէ մեռաւ: Բայց մէջ սանձարձակ կա-
շտակեցութիւն կը տիրէ. բանաւարակներն իրենց ծնող-
ներուն նման զրկելու համար պէտք է նախ բանտի պաշ-
տօնեաների անյապ կոկորդը լեցնել. շատ անգամ տրուած
նստակները պատուելով ստակը իրենց գրպանը կը նետեն,
նոցա խաբելով թէ նստակը զրկեցինք. նոյնպէս ծը-
նօղներէն եկած նստակները առնելու համար: Եթէ
որ չը դիմեն սլով բանտի խոնաւ յարկերի տակ ա-
պականեալ օդի մէջ ապրիլ եւ տեսնէ իր առողջութեան
փնասուիլը եւ ուզէ աւելի լուսաւոր ու փայտաշէն յարկ

մը փոխադրուիլ, պէտք է բանտի տնօրէնի եւ միւս պաշ-
տօնեաների անյապ կոկորդը կշտացնել, որ կարենայ իր
փափագանաց հասնիլ: Բայց այս եւս բացառութիւն կը
կազմէ, զի նոցանէ շատեր թշուառութեան եւ չքաւո-
րութեան մատնուած ըլլալով չեն կարող թուրք պաշտօ-
նեաներու այս պահանջներ կատարել եւ կը հեծեն ու
կողբան, մաշելով հիւանդութենէ բանտի խոնաւ խոր-
շերու մէջ: Տնօրէնի եւ այլ պաշտօնէից բանտարկեալ-
ների տրուած ուտեստի եւ այլ ծախուց մէջ գործած վեղ-
ժումները եւ ուրիշ տեսակ տեսակ կաշտակեցութիւն-
ները միառմի թուելու համար թերթեր պէտք են: Գըր-
քեր բոլորովին արգելուած են հայոց: Նոքա երբեք
չէին կրնար կարծեր որ գաւառական բանտերի մէջ տեղի
ունեցածը հոս ալ ըլլայ. թիւրքն ամեն ինչ կեղծիքի տակ
կը ծածկէ. սակայն կը հաւատանք թէ ամեն ճշմարտա-
սէր անձ դիւրաւ չպիտի խաբուի թուրքի շէնքուցիչ կեղ-
ծիքներէն: Եւ ահա այսպէս տեսնելով որ բանտարկելոց
վիճակը, վճիռների անգործադրութիւնը օր ըստ օրէ ա-
ւելի կը ծանրանայ եւ անտանելի կը դառնայ, տեսնելով
որ թէ թուրք բանտարկեալների եւ թէ բանտապանների
զայրոյթն աւելի եւս կը գրգռուի եւ նկատելով որ նո-
ցա կեանքը բոլորովին անպահանջութեան մէջ է, ուզե-
ցին նոքա այն ծանր վիճակին վերջ մը տալ. քանի քա-
նի անգամներ թէ բերանացի եւ թէ աղբսագրով դի-
մեցին բանտի տնօրէնին, որ ուր որ անկէ դեմելով փու-
թացնէ նոցա իրենց աքտորաւայրերը. սակայն նա կատար-
եալ լուրջութիւն պահեց եւ միշտեւ իսկ այս մասին բան-
տարկեալներէ շատերին հետ խիստ լռութեամբ վարուե-
ցաւ: Ուստի բոլոր բանտարկեալները ցուցնելու թէ իրենք
այլ եւս չեն կարող այս խոնաւ յարկերի տակ ապրիլ,
որոշեցին հոկտ. 7ին ընդհանուր միաբանութեամբ հաց
չառնել, հասկցնելու համար թէ նոցա տրուած ան-
իրաւ վճիռները վաւերացնելով, իրենց աքտորաւայրերը
զրկեն: Տնօրէնն ի տես այս վերջին ձեռնարկին, անհուն
զայրոյթով մը բորբոքած սկսաւ ամեն տեսակ անարգանք,
հայհոյանք եւ լուտանք տեղացնել նոցա գլխին, նոյն իսկ
զինուորների ձեռք նոցա ծեծել սպառնացան, իբր թէ
նոցա իրաւացի արարք բանտի մէջ ընդհանուր խռովու-
թիւն պատճառելու է, թէ եւ նոքա ջանացին բացատրել թէ
իրենց նպատակը չէր այն, սակայն անխելի մնաց. և քա-
նի նոքա կը ջանային պարզել իրենց միտքը, նա աւելի
եւս կը վայրագանար եւ սպառնական ձեռով կը յարձա-
կէր նոցա վրայ: Բանտի բազմի մէջ ոստիկաններէ եւ զին-
ւորներէ շրջապատուած, ատոնց բոլորին նախատանաց եւ
հայհոյանաց առարկայ եղան բանտարկեալները: Բայց ա-
սով եւս չը կրնալով իրենց գաղանական կիրքը յագեցը-
նել՝ բանտարկեալներու բոլորն ալ զոյգ-զոյգ ծանրա-
ծանր շղթաների զարկած նետեցին բանտի ամենացած եւ
ստորերկրեայ մութ խորշերը, որ կը կոչուի Զընտան,
ուր լոյս երբեք չի թափանցեր, գետինը բոլորովին թաց,
պտտերը խոնաւ, օդը ներհալ. հոս մնացին 3 օր եւ 2
գիշեր, բոլորովին առանց հացի եւ առանց ուտելու ծած-
կացի, անթիւ եւ մեղի թաց գետիններու վրայ. դռան վը-
րայի փոքրիկ ծափին լացուիլն անգամ զլացուեցաւ. միշտեւ
հասարակ ոճրագործներ որ Խար հետ կուտուէր համար
հոն կը նետուէին, նոցա հանգստութեան համար ամեն դիւ-
րութիւններ կընծայուէին: Ասով թիւրքին նպատակը ոչ այլ

անուններ, որոյ երկու կողմերը գրուած էին թղոց սեւ գրօջ մը ու յեղափոխական կարմիր գրօջը: Ատենապետին սեղանը ծա կուած էր սեւ քողով:

Հանդէսը սկսաւ «Առեց. ամպերը եկան ծածկեցին» երգով: Ապա Հնչակեան Կուսակցութեան Կենտրոնի պատգամաւոր Ամերիկա՝ Տիար Նշան Կարապետեանց իր անմահ մտերիմ ընկերին կենսագրութիւնն ըրաւ, նկարագրելով նաեւ Մարդուանի հերոսական կոխը, և վերջը ազգու կոչում ըսաւ ներկայից հայրենասիրական զգացմանց, նոցա առջեւ բերելով Բ. Զարբանցի և հայ յեղափոխութեան անկած զինուորներու դիակները:

Երկրորդ ատենաբանանք, Տ. Ն. Անուշաւան, հրաւիրեց ներկաներուն, որ սուրբ նահատակաց արիւնոտ շիրմներուն վրայ երգնուն մոռնալ անձնական շահեր եւ դժուած դաւեր՝ հայրենիքի ու հարազատ ժողովրդեան անարդեալ պատռոյն ու թշուառ կեանքի եւ քաջ ընկերներու անգին կենացը կորստեան վրէժը լուծելու գաղափարին առջեւ:

Երրորդ ատենախօսն, Տ. Պ. Վ., յուզեց հանդիսականներն իր ազգու շեշտերով: «Ո՞վ պիտի վերցնէ, հարցուց նա, մեր սգացեալ քաջերու որը թողուցած հրացանները. ո՞վ պիտի լեցունէ նոցա թողուցած պակասը»:

Չորրորդ ատենախօսը, Տ. Յ. Ջ., ներկայից սրտերն յուզելէ վերջ դարձաւ դէպի նահատակներու անունները եւ զգացուած ուղերձ մը կարգալով վերջացուց իր խօսքը:

Այդ ամենէն յետոյ՝ «Ամենայն տեղ մահը մի է» ոգեշունչ երգով փակուեցաւ ժողովը, խոր տպաւորութեան տակ թողով բոլոր հանդիսականները:

Որոշուած է չորս՝ իրար յաջորդող ժողովներն ալ սգոյ մէջ պահել:

Միացեալ նահանգներու Հնչակեան բոլոր — տասնէն աւելի — Մասնաձիւղերը նոյնպէս պիտի կատարեն սգոյ հանդէսներ:

Յեղափոխական ջերմ ողջոյններով,
Ի դիմաց Հնչակեան Կուսակցութեան
Պատժօնի Մասնաձիւղի,

Պ. ՀԱՆԱՐԸ,

Հ Ր Ո Ւ Ի Ր

(Բարսեղ Զարբանցի նահատակութեան առիթով.)

Այլ ևս չը կայ Բարսեղը... չը կայ այլ եւս այն երիտասարդը, որի նկատմամբ իր մտերիմ ընկերներն ու մօտ ծանօթներն այնչափ մեծ ապագայի յոյսեր ունէին հայ ժողովրդի ու հայրենիքի համար. չը կայ այլ ևս այն անձը, որին բնութիւնն այնչափ արգասաւոր ձիրքերով օժտել, զարդարել էր և որպիսիներ, աւաղ, շատ քիչ կան հայ երիտասարդութեան մէջ:

Ո՞վ արդեօք չը լաց արտասուքով «Հնչակի» այն համարը, որի մէջ երեք նահատակներ, երեք հայ քաջազուն զաւակներ կործեր կարճ նկարագիրն էր բովանդակուած: Ո՞վ արդեօք որտաժաշ հառաջանքների և համբոյնների հետ մեկտեղ արտասուքի կաթիլներով չը ցողեց Բարսեղի պատկերը, սիրելի Բարսեղի, որ իր ազգու և խոհուն

հայեացքով, դէմքի յանգուգն, անվեհեր արտայայտութեամբ կ'ործեւ դէպի մարտ է կոչում: Բարսեղի անունը շեշտեցինք, որովհետեւ նրա հոգու պատկերի, բնութեան, հետ մօտ ծանօթը, նրա աշխարհահայեացքի, սրտի աշխուժեան, անընկճելի հաստատակամութեան տեղեակ անձն առաւելագէտ կարող է հասկանալ այդ վաղաժամ կորստի աստիճանը և ողբել, հառաչել նրա վրայ: Եւ ի՞նչ միջեւ մեզ ամենքիս այսօր կ'ստի վաղ մահ չէ վիճակված... բայց երանելի նրան, որ մահի հարուածն ընդունում է պատերազմի դաշտում, հարազատ ժողովրդի աղատութեան համար, և այդ ժողովրդի վերքը դարմանած, իրաւունքները պաշտպանած ու ստրկական շղթաները փշթել ջանացած ժամանակ ժառանգում նահատակի անմահ պատկեր: Մեր հառաջանքը, մեր արցունքը Բարսեղի նկատմամբ ոչ թէ նրա մահը, նրա նահատակութեան դէպքն է ինքն ըստ ինքեան, — ոչ. որովհետեւ քաջ գիտենք, որ հայրենիքի վերակենդանութեան ու աղատութեան դրօշակին նոյնի ված մարդիկ իրանց վերջին հանգիստը, վերջին կայանը միշտ պետք է գտնեն սրի կ'ստ գնալի հարուածում, և Բարսեղն անբարեկեց չէ այդ նկատմամբ: Այլ մեր սրտի խոր ցաւն, ինչպէս ասինք, նրա վաղաժամ կորուստն է: Այո, ապագայում նա պետք է փայլէր տոկաւի, ապագայում պիտի բացվէր նրա գործունէութեան ամենալայն շրջանը եւ տարածվէր շատ հեռու: Հայ ժողովուրդն իր արդի անտանելի վիճակում, թէեւ յեղափոխական շարժումների շնորհով արդէն ինքնաճանաչութեան հասած, սակայն լույս ու շաւիղ ցոյց տվող անձերի խիստ կարօտ է եւ Բարսեղի պէս գործօն, անձնուրաց, զարգացած, գործին հմուտ երիտասարդի կորուստը նրա համար շատ մեծ է, մեծ է մանաւանդ ներկայ յեղափոխական տագնապի միջոցին, որի ասպարէզում նրա նմաններն այնքան սակաւածիւ են:

Այդպիսի մէկ անձի, այդպիսի մարդ գարծած մէկ ընկերի, այդպիսի մէկ իսկական հայրենասէրի, ժողովրդի դարեւոր ցաւերն ըմբռնած անձի կորուստն ուրիշ ինչ կ'սրող է թելագրել թէ ոչ այն, որ քսվալովել դրդվել նրա օրինակով, հետեւել նրա նոյն շաւղին, նոյն ընթացքին, նոյն, դրօշակին անձնատուր լինել այն ժողովրդային մեծ գործին, որի համար զոհ գնաց ինքը Բարսեղը: Եւ այդ անել այն հաւատով, որ կեանքի դնտրել, եւ մի սուրբ ուղի, որ օգտակար ծառայող եւ ժողովուրդին, եւ կունենաս միշտ այն միջթաւութիւնը, որ եթէ ինքդ չես վայելիլ հայրենիքի աղատութեան պտուղները, դէթ Հայաստանի այժմեան աւերակների վրայ կը ցցես նրա ապագայ աղատութեան դրօշակը, որի առջեւ ծուր կիջնես, մտածելով թէ այդ դրօշակը մօտ ապագայում պետք է յաղթական կերպով ծածանվէ քո մահից յետոյ ապրող բոլոր հայերի գլխին:

Բարսեղի գործերն ու մահը բացի մի կոչնակ լինելուց մեզ, ուսանողներիս, համար, նա նաեւ մէկ ապտակ է այն, աւաղ, բազմաթիւ հայ ուսանողների ու երիտասարդների երեսին, որոնք հայ ժողովրդային գործի անուանըն «աղբասիրական» առեւտուր և իրանց համար կեղծ դիմակ են շինել եւ որոնք ժողովրդի աղատութեան ու վերակենդանութեան գաղափարը միայն շղթաների դատարկ խօսք են դարձրել:

Այո, գործեց անմահ Բարսեղը որչափ կ'սրտըսու

խրատելիակ միւսի գէտ, ինչպէս այդ եղել է արդէն մէկ անգամ, Գուռ-Գափուի յայտնի գէպքից անմիջապէս յետոյ: Այստեղ տեղը չէ այժմ՝ քաղաքական խորհրդածութիւնների մէջ մանկու ալդ առիթով, բայց պարզ է մի բան. այն, որ ուստաց կառավարութիւնն, երբեմնապէս օգտւելով իր և Բ. Գուռն լարված յարաբերութիւններից, ձգտում է այդ ժամանակամիջոցում գրաւել հայերի համակրութիւնը, ներկայացնելով իրան թիւրքահայի պաշտպան, ձգտում է ընդարձակել իր ազդեցութիւնը թիւրքաց կառավարութեան առջեւ այս վերջինի քաղաքական և մասնաւորապէս Հայաստանի նահանգներին վերաբերող դրժներում, ձգտում է հարկադրել Բ. Գուռն զինանել իրանց երկուսի մէջ այս կամ այն առկա միացած խնդրի լուծման մէջ, և ընդհանուր առմամբ ձգտում է թիւրքիայի վերաբերմամբ մէկ առանձին ու բացառիկ դիրք բռնել եւրոպական միւս տէրութիւնների շարքում: Մենք հայերս երբեք չը պիտի յափշտակվենք այդ քաղաքականութեան արտաքին ժպտուն երեւոյթով: Արդէն տարից աւելի է, որ հիւսիսային միապետութիւնը ձգտում է մեղ սիրաշահել բայց իսկապէս բացի անուղղակի հարուածից, մենք ոչինչ դեռ չենք տեսել: Տակաւն կաթողիկոսական խնդրի ժամանակ ընտրելով խորիմեանին, նա ցոյց տվեց մի ճարպիկ ու ձկուն քաղաքականութիւն: «Այդ անձն ենք ուզում մեղ կաթողիկոս» — այդ էր հայերի ընդհանուր ճիշդ: Ուստաց կառավարութիւնը, այդ անձի անցեալն ու բնաւորութիւնը լաւ քննելուց յետոյ, ընտրեց նրան, մի կողմից ապտակելով թիւրքիային և բաւականութիւն տալով հայերին ու իր բարոյական ազդեցութիւնը սրանց վրայ աւելի ամրացնելով բայց միւս կողմից՝ այդ անձին, խորիմեանին, որին հայերը — սխալ թէ ճիշդ — իրանց «յոյսն ու ապակենքն» են համարում, բերաւ գցեց իր անմիջական հսկողութեան, ազդեցութեան ու տրամադրութեան տակ և զրեց իրանից կախած վիճակում: Հայերի երակը բռնող խորիմեանին նա դարձրեց իր երկրում մի պաշտօնեայ: հայերի կոչված «Արծաւն» նա գցեց էջմիածնի վանդակը: հայերի սիրտը — իրաւունքով թէ ոչ, այդ ուրիշ խնդիր — տիրած անձին նա գցեց էջմիածնի բանտը, չորս պատերի մէջ: «Կեցցէ» — գոչեց նրա այդ ընթացքի համար սքանչացած հայը և զարձեալ շատ բան ասաց ու երազեց հայը, մինչև որ ուրախ ւթիւնից հարբեցած՝ կտրվեց իր մէջ ամեն հանդարտ մտածողութեան ու հասկացողութեան թելը...

Թէեւ անքան չափաւոր ոճով անքան խարխալելով ու զգուշութեամբ են յարձակվում ուստաց մի բանի թերթերը սուլթանի կառավարութեան վրայ, բայց և այդ բաւական անհաճոյ է եղել Բ. Գուռն, մանաւանդ որ ուստաց կառավարութիւնը դրա առջեւ ոչ մէկ արգելք չէ դնում: Եւ գնալով՝ աւելի է խոտանում Բ. Գուռն գրական տեղը: Կառավարութիւն կոչված հաստատութեան այդ պարօգիան, այդ խեղճատակված նմանողութիւնն, այն է, Բ. Գուռնը, իր փետրաւոր գրչաւորներին, ուղղում ենք ասել՝ «գրագետներին», հրահանգ է տվել արշաւանք մղելու հայերի դէմ: Բայց այդ փետրաւորները ոչ միայն բողոքովն հետաքրքիր չեն իրանց գրական «շնորհքով», այլ և բնութիւնը նրանց չարաչար վերաւորել է, զրկելով տե-

տողութիւնից իրականութեան նկատմամբ և տրամաբանութիւնից, այդ մտաւոր աչքերից: Ուստական մի կիսապաշտօնական «կապկալ» թերթում, որ հրատարակվում է Թիֆլիսում, նոյն այդ քաղաքի օւմանեան հիւպատոսը զետեղել է տալիս մի պաշտօնական գրութիւն: Այդ գրութեան մէջ նա մեղադրում է մի քանի ուստացայ թերթերին, թէ թիւրքահայերին «անսահման առաքինութիւններով» օժտված են երեւակայում, թէ թիւրքաց օրէնքներն «անպէտք» են համարում, թէ բոլոր հայ բանտարկվածներին «զրպարտութիւնների զոհ» են նկատում, թէ մեղադրում են թիւրք կառավարութեան, որ սա հալածում է նրանց իր յանուն հայ ազգայնութեան, մինչդեռ, — աւելացնում է հիւպատոսը — հայերի մէջ կան «երկրի խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը վտանգող ցնորամիտներ», կան ոճրագործներ, յեղափոխականներ, որ հիւպատոսական տեսակէտից դուրս է գալիս, թէ միեւնոյն բանն է, և թէ այդ ամենքն արժանի են խիստ պատժի ու հալածման «պետութեան ու հասարակութեան ապահովութեան համար»: Այնպէս չէ, հիւպատոսական այդ գրականութիւնը մէկ ընտիր ճաշակի ու զգացման պտուղ է: Կարծես նա ուղղում է դէթ թղթի վրայ մրցել այն գազանային ախորժակի հետ, որ ջանք է անում յագեցնել իր կառավարութիւնը հայ ժողովրդի արեւնով նրա հողի վրայ: Թեղափոխականներն, այլ խօսքով՝ հայ ժողովուրդն իր ամբողջութեամբ, արժանի են պատժի — այդ է առաջին և վերջին խօսքը մի բարբարոս կառավարութեան արժանաւոր ներկայացուցչի: Եւ այդ վայրենի կիրքը նա փորձում է արդարացնել քաղաքական ու իրաւական «փիլիսոփայութիւններ» անելով որոնց մէջ, օրինակ, փայլում են այսպիսի նախանձնի տրամաբանութիւններ, թէ կան հայ «յեղափոխականներ» — ցընորամիտներ, այլ խօսքով՝ քաղաքական գործիչներ, բայց, աւելացնում է, դրանց «յանցանքը, ոճիրը» պէտք չէ ներկայացնել իբր արված «քաղաքական միտումներով»: Այնպէս չէ, միայն պարոն հիւպատոսն է, որ այդտեղ ինքն իրան հակասութեան մէջ չէ բռնում: Եւ կամ կան նրա գրութեան մէջ այսպիսի թիւրքական, կամ հնադարեան — դա ողջ մէկ է, «մաքսիմներ», թէ՛ «կան ոճիրներ, որոնք ամեն տեսակէտից ոճիր են»: Բայց որոնք են այն ոճիրները, որոնք ամեն տեսակէտից ոճիր նկատվեն: Հիւպատոսը պատասխան չէ տալիս. նրա խորիմաստութիւնը հենց այդ հարցը տալով՝ սպառնում է: Իսկ մենք կասեմք, որ ինքն բոտ ինքեան, ամեն տեսակէտից ոչ մի ոճիր չսկայ, ոչ հասարակ և ոչ քաղաքական: Չը կան սառնացած ոճիրներ, այսինքն յայտնի տեսակ գործողութիւններ, որոնք միշտ և ամեն պարագայում «ոճիր» համարենք: Երկու միանման գործողութեան տարբեր դրդապատճառներն ու հանգամանքները նրանց տալիս են բոլորովին տարբեր գոյն, նշանակութիւն ու պայման, և հենց այդ պատճառով նրանցից մէկը կարող է նկատվել իբրեւ ոճիր, մինչդեռ միւսը՝ ոչ: Բայց թիւրք կառավարութիւնը և նրա հիւպատոսն այդ նրբութիւնները ճրտեղից հասկանան...

Թողնենք... Չը մոռանանք, թէ որպիսի մարդկանց հետ ենք խօսում: Նրանք ուժեղ չեն, բողոքովն ուժեղ չեն թէօրիւյում, բայց ունեն ուժեղ բուռնց. և մենք էլ մեր բուռնցը միշտ կուղղենք նրանց դէմ և դրա

հետ միասին նրանց գլխի վրայով էլ հայ հասարակութեան ականջին շարունակ կը հնչեցնենք վսեմ թերօրիաներ, որոնք նրան կը տան աւելի մեծ բարոյական ոյժ, որ պէտքի մէկ օր դուրս փսխէ իր ներսից այն օձը, որ դարերի ընթացքում պատահում է նրա աղիքները և ծծում նրա սրտի արիւնը...

Հրատարակվեցաւ համադրական ուշացած անդրանիկ կոնգակը, որին հասարակութիւնը սպասում էր մեծ անհամբերութեամբ ու յոյսերով: Հատ հետաքրքիր ենք իմանալ, թէ այդ հասարակութիւնն ինչ թիւով կերպարանք ստացաւ կոնգակի ընթերցումից յետոյ: Հայ լրագրութեան լեզուն նկատելի կերպով կորցրել էր իր առաջ ամեն անգամ ունեցած ոգեւորված լեզուն, երբ խօսքը խորիմասնի մասին էր լինում: Նրա լեզուն կոնգակի առիթով թիւված է երեւում: մի բառականութիւն չը ստացված յոյսի շեշտ է նկատվում նրա խորհրդածութիւնների մէջ կոնգակի մասին: Եւ յիշաւ, կամ թողնուի, ստանձնելով իր պաշտօնը, իբրեւ խիստ պատասխանատու մի պաշտօնայ, պարտաւոր էր իր անդրանիկ կոնգակում յայտնել, թէ ինչ ընթացքի պէտք է հետեւէ, որոնք են իր անելիք գործերն ու նախադէրը, ինչո՞ւմ է և ինչպէ՞ս է հասկանում ինքն իր դերն, իր պարտաւորութիւնները, եւ այլն: Եւ այդ բոլորից կոնգակում ոչինչ չը կայ. ընդհանուր բառերից, սովորական մաղթանքներից և իր, կամ թողնուի, անձնաւորութեան մասին — տեղ-տեղ տարօրինակ կերպով — ծառելուց յետոյ՝ կան մի քանի մոլթ, ընդհանուր, ոչինչ չը հասկացնող խոստովանելիքներ... Զիրաւի, կամ թողնուի, վաճառք է կործեն տակաւին զարմանալի սիրապրիշներ (անակնկալներ) անել իրան «պաշտպանող, ընտրող, և պաշտող» լրագիրներին եւ հասարակութեանը...

ԱԿՆ — ԵԱՆՑ.

ԽՍԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ.

«Կերկայ համարով «Հնչակ»-ը որ է գնում իր գոյութեան և օթերորդ տարեշրջանը: Վերջին երկու տարւայ ընթացքում շատերը զանազան տեղերից յաճախակի դիմում էին մեզ, խնդրելով միամսեայ «Հնչակ» դարձնել երկշաբաթեայ: Կիւթական միջոցները մեզ չէին ներում բաւարարութիւն տալ հասարակութեան այդ մեզ համար քաջալերիչ՝ պահանջին: Բէւ ներկայումս էլ նիւթական միջոցները դարձեալ խիստ սահմանափակ են, մանաւանդ որ «Հնչակ» հաղորաւոր համարները տարածվում են միշտ ձրիսբար, բայց այլ եւս հարկաւոր ենք համարում գէթ մասամբ զիջանել այդ պահանջին և սրանով յայտարարում ենք, որ այս տարւայ սկզբից սկսած կ'աշխատենք «Հնչակ» լոյս ընծայել երեք շաբաթ մէկ անգամ: «Հնչակ» յաջորդ № 3-ը լոյս կը տեսնէ փետրվար 30-ին: Կոր տարեշրջանի առիթով հարկ ենք համարում յայտնել, որ Հնչակեան Կուսակցութեան նպատակը ինելով կարելին չափ անարգել կերպով տարածել հայերի մէջ յեղափոխական գաղափարներ, «Հնչակին» նշանակված չէ բաժանորդագին. նրա համարները կրկին կը շարունակվեն տարածվել ձրիաբար, ինչպէս արել ենք նրա գոյութեան ամբողջ վեց տարւայ ընթացքում: Հայ հասարակութեան բարի ցանկութեանն ու նախա-

ձեռնութեանն ենք թողնում՝ նիւթապէս օղնել հրատարակութեան:

ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԶՈՒՋՈՒՄՆԵՐ

Յունական փետրվար 3—4 թւերի՝ լրագիրներում կարգում ենք այդ խորագրի տակ գետեղված հետադրական հետեւեալ լուրերը և. Պօլսից. —

«Ինչպէս պաշտօնապէս հաղորդեցաւ, հայկական նոր յուզումներ են ծագել և երկիւղալի կերպարանք են ստանում: Երկու հարիւր հեծելազօր, մի հրամանատար և տասը հարիւրապետ անցեալ (յունվար) ամսի 28-ի գիշերը երկաթուղով մասնաւոր տրէնով մեկնեցան դէպի Գաղատիայ՝ Եօզլատ գնալու համար, տեղական կառավարչի պահանջով:

«Մասնաւոր հայ ժողովուրդը բռնի կերպով ազատել է բանտից հայ ձերբակալվածներին: Սերաստի-յում յաճախակի խուղարկութիւններ հայոց աներում եւ նորանոր ձերբակալութիւններ են տեղի ունենում: Կեսարիայում անյայտ մարդկանց ձեռքով մօտ 70 օրինակ յեղափոխական «Եղիշտարութիւններ» են փակցված պատերի վրայ: Սերմէքում մէկ արինահեղ կռիւ է պատահել տեղւոյնական տուրքերի հաւաքման առիթով:

«Միացեալ Նահանգների դեսպանը և. Պօլսում՝ պ. Տէրբէլ պահանջել է աղատել ամերիկահայտակ երկու հայ բանտարկվածների, որոնք գտնվում են Սիրիայի Ալէքսանդրետ քաղաքի բանտում: Պ. Տէրբէլ սպասնալով, Բ. Դոան յայտարարել է, թէ հակառակ դէպքում պատերազմական մի զբաղաւոր կուղարկէ Սիրիայի ծովերը: Այդ պահանջի վրայ՝ ամերիկահայտակ բանտարկված հայերն արձակվել են:»

ՍԱՐՏԻՉԻ ՇԻՐՄԻ ԱՌՁԵԻ.

(Բարսեղ Զաքարեանցի յիշատակին.)

Պայքեր. այդտեղ են այժմ հանգստանում Անգին Նշխարներն անմահ մարտիչի: Խոնարհեցէք ձեր գրեւոր՝ տրտում Այդ շիրմի առջեւ ընկած գործիչի: Այդ մերկ քարն գրկած են արիւնագոյն Լալաներն՝ սնված նրա մարմնի հիւթով: Եւ թռչնակն լստէպ ձայնով դողդոջուն հստում է նրա վրան՝ մի թովիչ երգով: Երգում է նա երգն սուրբ ազատութեան, Որին ձգտելով՝ մարտիչն ընկաւ, Ընկաւ՝ իր մէջ դեռ ոյժեր աներման, Ծաղիկ հասկում, յոյսերով անբաւ:

Վեհ զգացումները, մշտածումները Ցոլանում էին նրա վառ աչքերում: Մեծ գաղափարներն ու ձգտումները նրա հոգում էին ինչպէս ջերմոցում: Կեանքն ու բռնութեան շղթան անարգար նրան զինւոր դարձրին դեռ եւս պատանի, Զինւոր մի մարտում մեծ, անհաւասար, Ուր նա նետվեցաւ բուռն ու կենդանի: Արտափայլում էր նրա մէջ ապագան, Ոգին տրիբունի ժողովուրդային:

